

נורית ליסובסקי

יישום גישה
מעין-ארכאולוגית
לחקר מקומות
קדושים בגליל

מבוא

בשער המאמר:
קבר חנינא בן
דוסא, עראבה,
המבנה והעץ
(ראו איור בצבע
בעמ' 49. תצלומים
במאמר זה שמקורם
לא צוין צולמו בידי
המחברת)

כדי לברר את תולדותיו של אתר רב שכבתי פיתח המחקר הארכאולוגי טכניקה של חפירה המתבצעת באופן הדרגתי מלמעלה למטה, באופן הפוך מסדר הזמנים שבו הצטברו השכבות באתר. בתהליך החפירה נחשפת תחילה השכבה המאוחרת ביותר, ולאחר שהוסרה – בשלמותה או בחלקה – נחפרת השכבה שמתחתיה. בדרך זו של הסרה שיטתית של שכבות מאוחרות וחשיפת אלו שמתחתן נחפרות לבסוף כל שכבות היישוב, עד השכבה הקדומה ביותר. תיאור זה של חפירה ארכאולוגית הוא כמובן סכמטי, והמציאות באתרים הנחפרים מורכבת הרבה יותר. אבל העיקרון שתולדות אתר נקבעות באמצעות חשיפה שיטתית והדרגתית של שכבות היישוב מן המאוחרת לקדומה ושחזור רצף היישוב שנתקיים בו בעבר, משותף לכל החפירות הארכאולוגיות.

בדומה לאתרים ארכאולוגיים, מקומות קדושים הם רב שכבתיים ומייצגים היסטוריה ארוכה, שבמהלכה חלו בהם תמורות רבות ומגוונות. אבל בניגוד לאתרים ארכאולוגיים, מקומות קדושים סגורים במידה רבה בפני המחקר הארכאולוגי. קדושתם והעובדה שמתקיימת בהם פעילות פולחנית קבועה אינן מאפשרות בדרך כלל לברר את תולדותיהם באמצעות חפירה וחשיפה של רובדיהם הקדומים. בעבר ניתן היה לבצע, בזהירות ובפיקוח, חפירות באתרים קדושים, אך בעשורים האחרונים גברה הרגישות פי כמה, וכל חפירה באתר כזה מעוררת מיד מחאה מצד ציבור המאמינים שהאתר מקודש להם. מכשול נוסף העומד בפני מחקר המקומות הקדושים הוא תנופת הפיתוח הגדולה שהחלה עם הקמת מדינת ישראל, תנופה אשר צברה תאוצה בייחוד מאז שנות השבעים של המאה העשרים. פעולות הפיתוח שינו באופן מהותי את מתארם ואת חזותם של רבים מן האתרים שהתקיימו קודם לכן מאות בשנים.

חוסר האפשרות לבצע חפירה ארכאולוגית באתרים קדושים והשינויים הרבים שחלו בהם בעת האחרונה מחייבים לפתח דרכים חלופיות לחקור את שלבי התהוותם וצמיחתם. אימוצם של כלי מחקר מדיסיפלינות שונות כדי לבסס ולהשלים את התיעוד ההיסטורי ולשחזר באופן מדויק ככל האפשר את המציאות הקדומה מקובל זה שנים רבות במחקר ההיסטורי, הגאוגרפי-היסטורי והארכאולוגי. חוקרים השתמשו בכלי מחקר מגוונים – שהותאמו בכל מקרה לנושא הנחקר – במאמץ להתגבר על מכשולים שהזמן גרמם ולפענח את צפונות האתרים הקדומים. כך למשל נעשה שימוש רב בתצלומי אוויר כדי להתחקות אחר דרכים קדומות, לזהות אתרים ארכאולוגיים, לעמוד על המבנה הפנימי של אתרים קדומים, לאתר שדות חקלאיים קדומים ולהתחקות אחר מתארם של רבעים קדומים בערים מיושבות או כפרים חרבים.¹ השילוב של התכונות מקרוב בתצלומי אוויר, בייחוד כאלה

ברצוני להודות לחברי מערכת קתדרה ובמיוחד לפרופ' ראובן עמיתי על הערותיו מאירות העיניים ומרחיבות הדעת. תודה לד"ר יהודה דגן על עזרתו בחפירה וירטואלית בארכיון רשות העתיקות. שלמי תודות לרשות העתיקות, לארכיון צבי אילן בבית ברל, לרב ישראל דרעי וליואב פוגלסון שהעמידו לרשותי תצלומים מוקדמים של המקומות הקדומים. תודה מיוחדת שלוחה לנדב נאמן, נדיב בידיעותיו ונאמן בתמיכתו.

1 לשימוש בתצלומי אוויר במחקר ההיסטורי, הגאוגרפי-היסטורי והארכאולוגי בארץ ראו: ב"ז קדר וא' דנין (עורכים), חישה מרחוק: תצלומי אוויר ודימויי לוויינים ככלים במחקר הארץ, ירושלים תש"ס, עמ' 119-202; ב"ז קדר, 'רמלה בתקופה הצלבנית ובשלהי התקופה העות'מאנית: עדותם של תצלומי אוויר', קדמוניות, מא (תשס"ח), עמ' 69-74.

שצולמו לפני שתנופת הפיתוח שינתה כליל את פני המקום או האזור, עם בחינה בשטח של האתרים המצולמים וניתוח המקורות ההיסטוריים העומדים לרשות החוקר, הביא במקרים רבים להבנה טובה יותר של האתרים הנחקרים ולשחזור המציאות הקדומה שהתקיימה בהם ובסביבתם לפני מאות שנים. לדוגמה רוני אלנבלום שילב מחקר טקסטואלי מדויק, התבוננות בתצלומי אוויר ובחינה מקרוב של יישובים ברחבי ארץ-ישראל, ובדרך זו שחזר את החברה הכפרית הפרנקית שישבה בארץ ואת תפישתה בהשוואה לתפישת היישוב הכפרי המוסלמי והיישוב הנוצרי-המזרחי בארץ.² בנימין זאב קדר שחזר את המסלולים שבהם נעו המוסלמים והצלבנים ערב הקרב בקרני-חיטין מתוך התבוננות בתצלומי אוויר של האזור שבו נערך הקרב והשוואתם לממצאים בשטח.³ ואילו נמרוד לוז הכריע בשאלת התוואי של אמת המים שלפי המקורות מסוף המאה התשיעית הוליכה מים לרמלה, ושמהלכה היה שנוי במחלוקת בין חוקרים, מתוך התבוננות בשטח ובסקרים הארכאולוגיים שנערכו באזור שמסביב לעיר.⁴

מחקר של כל נושא מחייב להתאים את כלי המחקר לשאלות הנדונות. אין דומה מחקר תולדותיהם של מקומות קדושים למחקר מתארים של יישובים קדומים, שדות חקלאיים עתיקים, זירת קרב או דרכים קדומות. המחקר של אתרים קדושים הוא במידה רבה נקודתי ומחייב לנצל את כל הנתונים הידועים על האתר הנחקר. לרשות החוקר עומדים מקורות כתובים, לעתים רצופים, המאפשרים לשחזר במידת מה את תולדות המקום וכדי להרחיב את היריעה יש להשתמש באמצעים נוספים. למשל בחינה מדויקת של התיאורים שכתבו עולי רגל שביקרו באתרים הקדושים בתקופות שונות והשוואתם אלה לאלה, תוך התמקדות בהתפתחויות ובשינויים המשתקפים מהם, היא מעין חפירה וירטואלית ברבדים קדומים של האתרים. חשיבות רבה יש לתיאורים של חוקרים אשר ביקרו באתרים הקדושים בעת החדשה ותיעדו אותם לפני שהפיתוח שינה כליל את פניהם. לרשות החוקר עומדים לעתים תצלומים שצולמו במרוצת המאה העשרים, ואשר מתעדים שלבים שונים בהתפתחות האתרים. וכמובן רבים מן האתרים אפשר לבקר גם כיום, ובבחינה מקרוב של מרכיביהם ניתן לעמוד על השינויים שחלו בהם בעקבות הפיתוח ולנסות לבודד את היסודות ששרדו את תנופת הפיתוח.

השימוש בכלי מחקר רב תחומיים פסח בדרך כלל על מחקר המקומות הקדושים בארץ, ומאמר זה בא להשלים במידת מה את החסר. במאמרים קודמים דנתי בשימוש במקורות היסטוריים ובמצא

השימוש בתצלומי אוויר למחקר היסטורי וארכאולוגי התחיל באירופה שנים רבות לפני יישומו בארץ. ראו: ב"ז קדר ור' אלנבלום, 'תורמתם של תצלומי אוויר לחקר התקופה הפראנקית (1099-1291)', קדר ודנין (שם), עמ' 167-169, ושם ספרות נוספת.

R. Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998 2

ב"ז קדר, 'קרב קרני-חיטין: מבט אחר', קתורה, 61 (תשרי תשנ"ב), עמ' 95-112. 3

נ' לוז, 'האמה שניצחה את כוח הכובד? הסתכלות גאוגרפית על מקורות היסטוריים בהדגמה על אמת המים של רמלה', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, טו (תשנ"ח), עמ' 117-126. במחקר נוסף בחן לוז את מקומם של המינרטים ושל מבני חסידות מוסלמיים אחרים בירושלים ואת ההייררכייה של מבנים אלה בעיר שהמוקד הדתי שלה היה אחרים א-שריף. ראו: נ' לוז, 'סמלים, נוף ואידאולוגיה בירושלים הממלוכית', ארץ-ישראל, כח (ספר טדי קולקן (תשס"ח), עמ' 248-254. 4

הארכאולוגי לשחזור התמורות שחלו במקומות הקדושים בכפר חנניה ובקבר חבקוק.⁵ במאמר זה ארחיב את היריעה ובמגמה לבסס את הגישה המעיין-ארכאולוגית לחקר מקומות קדושים אבחן שורה של אתרים בגליל העליון ובגליל התחתון. כדי שניתן יהיה לערוך בחינה כזאת צריך האתר לעמוד בשני תנאים: (א) זיהוי בטוח בשטח של המקום הקדוש הנזכר במקורות, באופן שניתן להשוותו לתיאורי הנוסעים שפקדו אותו; (ב) קיומם של תיאורים מפורטים למדי שכתבו עולי הרגל שביקרו בו במרוצת השנים. באמצעות שילוב של מקורות היסטוריים, עדויות חוקרים שביקרו באתר במרוצת הזמן, תצלומים ישנים והסתכלות ביקורתית במרכיבי השטח כיום, אנסה לשרטט את קווי ההתפתחות של מספר אתרים ולהראות כי אמצעים אלה, בצירופם יחד, עשויים לשמש תחליף – גם אם חלקי – לחפירה ארכאולוגית. עוד אטען שלעתים הם מאפשרים לעקוב אחר שלבי הצמיחה וההתפתחות של המקום הקדוש, או לחלופין להוכיח כי תיאורים מסוימים מכוונים לאתר אחר שזכרו אבד, ולא לזה שבו המקום הקדוש מזהה כיום. למותר לציין כי לא ניתן לבדוק בדרך זו מקומות קדושים הנזכרים במקורות, ואשר המסורת על מקומם בשטח אבדה, או מקומות שנשמרו עליהם רק תיאורים קצרים שאינם מאפשרים השוואה למציאות בשטח כיום.

קבר חנינא בן דוסא בעראבה

חנינא בן דוסא, החסיד הידוע ביותר בדורו של יוחנן בן זכאי, היה בן ערב שבגליל, מקום ששמו נשתמר בכפר עראבה השוכן בשולי בקעת סכנין בגליל התחתון. קברו של חנינא בן דוסא מזהה כיום במבנה קבר במרומי הכפר, וסמוך לו נמצא אחד מבתי הקברות של תושבי המקום. חלקו התחתון של הקבר חצוב בסלע, וחלקו העליון בנוי מאבנים מסותתות ומעליהן קירוי חביתי העשוי בצורת גמלון מוארך. בתוך החדר מצויים שני ארונות קבורה גדולים הסגורים במכסי אבן (איור 1). מימין לכניסה צומח עץ ענק, ממין אלה אטלנטית, וניכר בכירור שהיה במקום בעת שנבנתה הגדר שהקיפה את מבנה הקבר (איור 2).⁶

קבר של אישיות ידועה בעראבה נזכר כבר בפירושו של סהל בן מצליח לספר שמות, אשר נכתב במאה העשירית, ואף כי שמו של הנקבר לא נזכר במקור זה, אין ספק שהכוונה לחנינא בן דוסא.⁷ קברו של חנינא בעראבה נזכר לראשונה במקור המכונה 'קברי אבות' (1236-1244).⁸ ייחוסו המפורש

5 נ' ליסובסקי, "וזהו במישור ואילן גדול על קברו": קבר ר' חלפתא בכפר חנניה, קתורה, 115 (ניסן תשס"ה), עמ' 31-56; הנ"ל, 'כתוב בנוף: שימוש במקורות היסטוריים, בממצא הארכאולוגי ובמופעי החזותי לשחזור התמורות שחלו במקומות קדושים בגליל', שם, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 55-78; הנ"ל, 'חוקק, יאקוק וקבר חבקוק: תמורות בזמן ובמרחב', ירושלים וארץ-ישראל, 4-5 (תשס"ז), עמ' 247-273.

6 על קבר חנינא בן דוסא בכפר חנניה ראו: מ' איש-שלום, קברי אבות: לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ ישראל (ספריה לפולקלור ואתנולוגיה, ה), ירושלים תש"ח, עמ' 139-140; ד' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל³, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 76; צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 324-325.

7 J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature, II: Karaitica*, Cincinnati 1935, p. 88

8 א' מרמורשטיין, 'קברי אבות', מאסף ציון, א (תרפ"ו), עמ' 37. לתיארוך החיבור ראו: י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א, עמ' 181-182; א' ריינר, 'מפיהם ולא מפי כתבם: על דרכי רישומה של מסורת

של חנינא לעראבה הוא שהביא בזמן מן הזמנים לזיהוי קברו בכפר ולהתקדשותו. נותר רק לקבוע אם מתחילה זוהה באתר שבו הוא מזוהה כיום או שנדרד למקום זה במועד מאוחר. במקורות מסוף המאה השלוש-עשרה ואילך נזכרו חנינא בן דוסא ואשתו הקבורים במערה. המקורות הקדומים ביותר שציינו זאת הם שני החיבורים המכונים 'אלה המסעות' ו'תוצאות ארץ-ישראל' (1270-1291): 'ומשם לערבא, שם ר' חנינא בן דוסא ואשתו במערה אחת'.⁹ תיאור דומה מופיע במקור המכונה רשימת אילן א, ושתוארך לשלהי המאה החמש-עשרה.¹⁰

בכתיבי נוסעים החל מן המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה מופיעים מרכיבים נוספים הקשורים לקבר, ובהם 'בית נאה' ובו שני ארונות קבורה (המכונים 'מצבות' או 'ציונים') וכן עץ או שני עצים גדולים שצמחו לידו. הנוסע הראשון שהזכיר אותם היה האלמוני איש קנדיאה שביקר במקום בשנת 1473: 'משם עד כפר נאבי (שיבוש של עראבה) כמו ד' מילין. יש שם בית אחד בכפר נאבי, יש בו ב' מצב' (ות)

ר' חנינא בן דוסא ואשתו, ויש בו ב' אילנ' (ות) גדול' (ות) כמו שנו' (כר) לעיל, הצל שלהם מרחוק כמו מיל'.¹¹ שנים לא רבות לאחר מכן הופיע תיאור דומה במקור המכונה 'איגרת ייחוס הצדיקים

המקומות הקדושים בארץ ישראל בימי הביניים', י' בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 324-327.

9 לחיבור 'אלה המסעות' ראו: א' הלוי-גרינהוט (מהדיר), 'אלה המסעות', הנ"ל, ספר מסעות ר' בנימין מטורילו, פרנקפורט וירושלים 1903, עמ' 157; י"ד אייזנשטיין, אוצר מסעות, ניו-יורק תרפ"ז, עמ' 70. לחיבור 'תוצאות ארץ-ישראל' ראו: ש' אסף, 'תוצאות ארץ ישראל לפלוגי אלמוני תלמיד הרמב"ן', א"ל סוקניק וי' פרס (עורכים), ירושלים: קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונק, ירושלים תרפ"ח, עמ' סא. להערכה של שני החיבורים ראו: ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 308-312.

10 אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 96.

11 א"מ לונק (מהדיר), 'רשימת קברים לנוסע קנדיאטי', הנ"ל, המעמר, ג, ירושלים תר"ף, עמ' 88; א' יערי, מסעות ארץ

איור 1 (מימין):
קבר חנינא בן
דוסא, עראבה,
מבט אל פנים
מערת הקבורה

איור 2 (משמאל):
קבר חנינא בן
דוסא, עראבה,
המבנה והעץ

והחסידים' (1489).¹² התיאור היפה ביותר של הקבר מופיע במקור המכונה 'ציוני קברים בארץ-ישראל', שיש אולי לתארכו לראשית המאה השש-עשרה: 'ערבה, שם קברת ר' חנינא בן דוסא ואשתו ז"ל בתוך בית [...] בנויה אבני גזית, ועליהם ציונים גדולים ושתי אילנות בוטם זכ"ר] ונקבה יוצאים מתוך הפתח על פני הפתח, והזכר מהם לימין לצד ר' חנינא ז"ל והנקבה [לשמאלו] לצד אשתו ד"ל'.¹³

קבר חנינא לא נזכר בתיאור מסעו של משה באסולה משנת 1523, ובכל כתבי הנוסעים שנכתבו למן המאה השבע-עשרה ואילך מופיעה רק רשימה של שמות הנקברים במקום.¹⁴ מאחר שמדובר בקבר בעל מתאר בולט, שבוודאי משך את תשומת לבם של המבקרים, קשה לקבוע בוודאות אם הנוסעים שכתבו את הרשימות אכן ביקרו במקום או שהעתיקו את שמות הנקברים מתוך מדריכי עולי הרגל שנפוצו בתקופה זו.

את ה'בית הנאה' שמעל מערת קבורה אשר בתוכה מצויים שני ארונות קבורה ניתן לראות גם כיום, וברור שמבנה קבר מפואר זה, אל נכון מאוזולאום שנבנה בתקופה הרומית-הביזנטית, זוהה כמקום קברו של חנינא מאז המאה החמש-עשרה לכל המאוחר. בולטת העובדה שבמקורות מן המאה השלוש-עשרה נזכרה רק מערה, והיא נזכרה כאמור גם ברשימת אילן א. לפיכך ניתן לשער שמתחילה זוהה קברו של חנינא במערה בשולי הכפר, ושרק במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה נדר למבנה הקבורה המפואר שבו הוא מזוהה כיום.

לצד מערת הקבר צומח כיום עץ עתיק יומין, וסביר שהוא אחד משני העצים הגדולים שצמחו במקום בשנת 1473, ומכאן שגילו כיום 600 שנה ואולי יותר. העץ האחר שלפי המקורות צמח ליד הקבר, נכחד במרוצת השנים, אך ייתכן שחוטרים הצומחים כיום מצדו האחר של הקבר הם שריד ממנו.

קלוד קונדר ציין במאמרו משנת 1877 על מקאמים מוסלמיים בארץ שהערבים קוראים למקום 'קבר יעקב א-צדיק', והוא והורציו קיצ'נר חזרו על כך בדו"ח על הסקר שערכו במקום.¹⁵ יש בכך

11 ישראל, רמת-גן תש"ו, עמ' 113. העובדה ש'כפר נאבי' הוא שיבוש בהעתקה של עראבה מוכחת מכך שבמקום זה היו קבריהם של חנינא ואשתו ושל ראובן, הוא ראובן האיציטורבלי.

12 א' דוד, 'איגרת' "חוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה בארץ ישראל" משנת רמ"ט, קבץ על יד, טז (כח) (תשס"ב), עמ' 216-217.

13 ז' עמר, 'ציוני קברים בארץ-ישראל', קבץ על יד, יד (כד) (תשנ"ח), עמ' 292. לתיארוך החיבור ראו: א' ריינר, "מפי בני מערבא" על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ-ישראל בימי הביניים, ר' צרפתי (עורכת), מנחה שלוחה: תיאורי מקומות קדושים בידי אמנים יהודיים, ירושלים 2002, עמ' 17. קבר ר' חנינא נזכר בקיצור באיגרת שכתב יצחק בר מוסא לאביו בשנת 1541. ראו: י"מ טולידאנו, 'תעודות מכתבייד', *HUCA*, 4 (1927), עמ' 461.

14 י' בן-צבי (מהדיר), ג' סגל, גלילות ארץ ישראל עם תרגום לעברית בשם אגרת הקודש (מקורות ארץ ישראל, ה), ירושלים תשי"ג, עמ' מ; 'מסעות ר' משה ירושלמי' (תרגום י"ד וילהלם), יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 438; מ' ריישר, ספר שערי ירושלים, ורשה תרל"ד, עמ' 35; ח' הורוביץ, ספר חבת ירושלים, וילנה תרל"ה, עמ' 70.

15 C.R. Conder, 'The Moslem Mukams', *PEQ* [1877], p. 100 ('The site of the sacred tombs is perhaps marked by that of Ya'kūb es-Saddik ["the just one"], north of 'Arrābeh'); idem & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine, I: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology: Galilee*, London 1881, p. 206

כדי ללמד שהאתר היה מקודש גם למוסלמים בני המקום.¹⁶ הדמיון בין קבר חנינא שנזכר במקורות שנכתבו למן המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה ואילך לקבר הנוכחי מלמד שהפולחן במקום נמשך גם בתקופה שבה רק עולי רגל יהודים מעטים פקדו אותו. היציבות בזיהוי אתר הקבורה נובעת ממצאותו של קבר בולט ומקימם של שני העצים הגדולים סמוך לו.

קבר יהושע בסכנין

יהושע דסכנין היה אמורא ארץ-ישראלי בדור הרביעי. קברו מזהה בסכנין שבגליל התחתון, במאוזולאום מפואר הבנוי אבני גזית מסותתות מהתקופה הרומית-הביזנטית. החלל הפנימי של הקבר, כולל משכבי הקבורה, הקירות והקירוי הקמור, נשמר בצורתו המקורית. החלק התחתון של חזית מבנה הקבורה נשמר אף הוא בשלמותו, ואילו חלקה העליון שופץ בשנת 1961 (איור 3). בצד המערבי והמזרחי של חדר הקבורה יש שלושה תאי קבורה קמורים, בצד הצפוני יש שני ארונות קבורה בעלי מכסים גמלוניים, המופרדים זה מזה על ידי מחיצה רחבה, ובמרכז החדר נמצא ארון קבורה גדול ויפה בעל מכסה ותבליטים בצדדיו (איור 4). סמוך לקבר נמצא בית קברות מוסלמי, ובו מתנשא עץ שיזף ענף מופלג בשנים.¹⁷

קבר ר' יהושע נזכר לראשונה בסוף המאה השלוש-עשרה במקור המכונה 'קבלת צדיקי ארץ-ישראל' (נכתב לפני שנת 1291).¹⁸ התיאור המפורט ביותר של הקבר מופיע במקורות 'אלה המסעות' ו'תוצאות ארץ-ישראל': 'ומשם לכפר סיכנין, שם ר' יהושע דכפר סיכנין בארון של אבן וכסוי של אבן נאה עליו, כלי נאה מאד. ושני צדיקים אצלו בארונות וכיוצא בזה, והם בתוך בית א'חד'.¹⁹ תיאורים אלה הולמים היטב את הקבר המיוחס כיום ליהושע דסכנין.

במקור מסוף המאה החמש-עשרה המכונה 'ספר ייחוס הצדיקים' נאמר: 'שם קבורת ר' יהושע דסכנין ואשתו בכיפה, ור' ש'מעון] הסכניני';²⁰ ואילו במקור 'ציוני קברים בארץ-ישראל' כתוב: 'סכנין, שם קבורת ר' שמעון דסכנין ואשתו ובניו ז"ל במערה, מעליה אבני גזית כעין במה ועליהם מצבות גדולות אבנים שלימות'.²¹ בשורה של מקורות נוספים מהמאה השש-עשרה עד המאה התשע-

16 על זיקת תושבי עראבה לקבר ראו: א' דפני וש' לוי, 'עץ החיים', מסע אחר, 142 (יולי 2003), עמ' 98-99.

17 על קברי יהושע דסכנין ושמעון דסכנין ראו: איש-שלום (לעיל, הערה 6), עמ' 148, 182; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 228-230; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 302-303. לתצלומים נוספים של הקבר ראו: וילנאי (שם), עמ' 229; מ' מיכלסון, 'סלומון ומ' מילנר, מקומות קדושים וקברי צדיקים בארץ ישראל, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 115.

18 צ' פיליפאוסקי (מהדיר), 'קבלת צדיקי ארץ ישראל', הנ"ל, ספר ייחוס השלם לר' אברהם זכות³, ירושלים תשכ"ג, דף 228ב; א"מ לונץ (מהדיר), 'קבלת צדיקי ארץ ישראל', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 84. לתיאור החיבור ראו: איש-שלום (שם), עמ' 10; ריינר (לעיל, הערה 8), עמ' 327-328.

19 לחיבור 'אלה המסעות' ראו: הלוי-גרינהוש (לעיל, הערה 9), עמ' 157; נוסח דומה מופיע במקור המכונה 'תוצאות ארץ-ישראל'. ראו: אסף (לעיל, הערה 9), עמ' סב.

20 ספר ייחוס הצדיקים הנקברים בארץ ישראל ובירושלם, מהדורת גרשם בן אשר איש שקרמילה, מנטובה שכ"א, דף מ ע"ב; א"מ לונץ (מהדיר), 'קטעים מספר ייחוס הצדיקים לנוסע כ"ר גרשם איש שקרמילה', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 227.

21 עמר (לעיל, הערה 13), עמ' 292.

איור 3: קבר
ר' יהושע דסכנין,
חזית המבנה

איור 4: קבר ר' יהושע דסכנין, מערת הקבורה

עשרה מופיעה רק רשימה של שמות הנקברים בסכנין.²² אך ויקטור גרן, שביקר בסכנין בשנת 1875, תיאר בדיוק רב את הקבר ואת העץ שצמח סמוך לו וציין כי האתר היה מקודש הן למוסלמים הן ליהודים.²³

הקבר המפואר של יהושע דסכנין המוכר לנו כיום מתואר בדיוק רב בכתבי נוסעים מן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. ואולם תיאור הקבר במקורות שנכתבו לאחר מכן אינו ברור די הצורך. 'ספר ייחוס הצדיקים' קשר אולי את קברי יהושע ואשתו בשני ארונות הקבורה שבצד צפון ואת קבר שמעון בארון הקבורה הגדול שבמרכז החדר. אבל המקור המכונה 'ציוני קברים בארץ-ישראל', שבררך כלל מסר פרטים מדויקים על המקומות הקדושים, תיאר קבר שאינו מתאים למראה הקבר כיום. נראה שהנוסעים היהודים אשר הזכירו את סכנין למן המאה השבע-עשרה ואילך לא ביקרו כלל במקום (ואף לא בעראבה הסמוכה) ושאוּבו את ידיעותיהם ממדריכי עולי הרגל שנפוצו בתקופה זו.

22 א"מ לונץ (מהדיר), 'אגרת (יחוס האבות) מאת אלמוני', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 220; בן-צבי (לעיל, הערה 14), עמ' מ; י' ברוך, ספר שבחי ירושלים, ליוורנו תקמ"ה, דף ח ע"א; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 438; ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 35; ש' הארנשטיין, ספר גבעת שאול, וינה 1893, עמ' 43.

23 ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכאולוגי של ארץ-ישראל, ו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 320-321.

תושבי סכנין מכנים את הקבר נבי א־צדיק, וברור ששנים רבות היה מקודש גם להם. דומה שמקומו של הקבר בלב הכפר המוסלמי הביא לכך שבני שתי הדתות, היהודים והמוסלמים, ראו בו במשך דורות רבים את קבר הצדיק המקודש להם.

קבר יונתן בן עוזיאל בעמוקה

קברו של יונתן בן עוזיאל נמצא במזרח הגליל העליון, בעמק שבו עובר נחל יבנתי. הקבר נשקף מדרום-מערב על הכפר הערבי החרב עמוקא, וערוץ ואדי הפריד בינו לבין הכפר. יונתן בן עוזיאל, גדול תלמידיו של הלל הזקן, חי במאה הראשונה לסה"נ ביהודה, ולפיכך עולה השאלה מדוע זוהה קברו דווקא בגליל העליון.²⁴

הקבר שופץ לראשונה בשנת 1980, ובמהלך העבודות נחשף סרקופג מן התקופה הרומית-הביזנטית, שמעליו נבנתה מצבת הקבר החדשה (איורים 5-6).²⁵ בסרקופג נקבר בלי ספק אחד מתושביו האמידים של היישוב הקדום ששרידיו פזורים מצפון לחורבות הכפר הערבי. קבר יונתן בן עוזיאל נקשר לסרקופג הקדום כשם שרבים מקברי הצדיקים ברחבי הארץ כיום זוהו במערות קבורה ובארונות קבורה עתיקים. ייתכן שהמסורת המקומית בדבר שמו של הנקבר בסרקופג שימרה שם בעל צליל דומה לשמו של יונתן בן עוזיאל, ובשל כך נקשר לאתר שולי זה.

קברו של יונתן בן עוזיאל נזכר לראשונה במגילת אביתר, שנכתבה בשנת 1097, ואף כי מקום הקבר לא נזכר במגילה, יש לשער שכוונת הכותב לעמוקה.²⁶ מסורת הקבורה של התנא בעמוקה נתקיימה אפוא ברציפות אלף שנים ואולי יותר.

איור 5 (למעלה):

24 קבר יונתן בן עוזיאל, עמוקה (ארכיון רשות העתיקות)

איור 6 (למטה): קבר יונתן בן עוזיאל, עמוקה, הסרקופג

25 26 שנחשף בזמן השיפוץ (ארכיון צבי אילן)

על קבר יונתן בן עוזיאל בעמוקה ראו: איש-שלום (לעיל, הערה 6), עמ' 152-153; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 64-68; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 321-323; הנ"ל, אתרי-טיול בארץ-ישראל: מדרוך לאיזור הצפון, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 60-64. לתצלומים מוקדמים של הקבר ראו: וילנאי (שם), עמ' 65-66; א' ביר, מקומות קדושים בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 106.

וילנאי (שם), עמ' 66; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 321.

25 א"מ לונץ (מהדיר), 'קטע ממגילת אביתר ראש ישיבת גאון יעקב בצור', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 16; מ' גיל, 'מגילת אביתר - מקור לתולדות מאבקיה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"א: קריאה חדשה של המגילה', ב"ז קדר (עורך), פראקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 52, 86.

בקבוצה הקדומה של המקורות שנוכר בהם הקבר, מקורות המתוארכים למאה השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, הודגשה מציאותו של עץ גדול וענף במקום. העץ נזכר לראשונה בראשית המאה השלוש-עשרה, באיגרתו של שמואל בן שמשון משנת 1210: 'משם באנו לכפר עמינו [שיבוש של עמוקה], ומצאנו שם קבר יונתן בן עוזיאל, ועליו אילן גדול. והישמעאלים מביאין עליו שמן ומדליקין נר לכבדו, גם נודרים שם נדרים לכבודו'.²⁷ ב'קברי אבות' (1236-1244) מופיע התיאור הציורי הבא: 'עמוקה היא מקוברת. קבר וציון ליונתן, ועץ רענן ויף גדלו ברב דליותיו [?] [פארת [?]].²⁸ ב'אלה המסעות', שנכתב כשמונים שנה לאחר מכן (1270-1291), תואר המקום כך: 'ומשם לעמוקה. שם יונתן בן עוזיאל תחת אילן גדול ונאה, לא ראה אדם כמוהו בעולם'.²⁹ תיאור ציורי של העץ הענף שצמח בעמוקה מופיע גם בסיפור על מופת הקשור במקום קדוש, סיפור שבו נכרך כיבוש צפת בידי בִּיבְרַס (בשנת 1266) בהתגלות של בעל המקום הקדוש לכובש.³⁰

בשנת 1325 בקירוב נבנה ציון חדש מאבני גזית על הקבר, והוא נזכר לראשונה במקור משלהי המאה החמש-עשרה (רשימת אילן א).³¹ כל המקורות שתיארו את המקום לפני המאה החמש-עשרה ציינו קבר ועץ גדול ולא הזכירו ציון. לעומת זאת משנת 1489³² ועד ביקורו של מנחם מנדיל ראבין במקום בשנת 1888³³ הזכירו כל הנוסעים שביקרו באתר את הציון. איכות הבנייה הודגשה בעיקר במקורות מן המאה החמש-עשרה והשש-עשרה,³⁴ וגם משה ריישר, שביקר במקום בשנת 1868, הדגיש זאת.³⁵ גרן, שביקר במקום בשנת 1875, ואנשי משלחת הסקר הבריטי, שפרסמו את תוצאות מחקרם בשנת 1881, ציינו שלא מצאו את הקבר, אבל הזכירו אבני גזית שמצאו מתחת לעץ הקדוש (ראו להלן). יש לשער שאבנים אלה שייכות לציון שהתמוטט, אולי בשל קריסת ענפים מהעץ הישיר.

בראשית המאה השש-עשרה שב ונזכר עץ עתיר נוף שעמד סמוך לקבר. משה באסולה כתב בשנת 1523: 'באנו לעמוקה' [...] ושם כפר כששים בתי'ום ואין שם יהודי'ום]. וסמוך לכפר יונתן בן עוזיאל,

27 ש' שולץ (מהדיר), מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון על פי כ"י פארמא, ויצען תרפ"ט, עמ' 10; א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 80.

28 מרמורשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 38.

29 הלוי-גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 155 הערה. נוסח דומה מופיע במקור המכונה 'תוצאות ארץ-ישראל'. ראו: אסף (לעיל, הערה 9), עמ' ס.

30 א' ריינר, 'מדור מקומות קדושים, הנ"ל (עורך), ספר הישוב, ג: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הצלבנים עד לכיבוש העות'מאני (בכתובים), עמוקה, מס' 13; pp. 319-320; E. Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte*, Bruxelles 1847.

לדברי ריינר המצור הממלוכי הממושך על מצודת צפת הסתיים בכניעת חיל המצב בצלבני ובסביבתו ב-23 ביולי 1266.

31 אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 94. ריינר עמד על כך שהציון נבנה סביב 1325, אבל החיבור המספר על כך, והכולל מסורות קדומות רבות, נכתב בשלהי המאה החמש-עשרה. ראו: א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה, עמ' 237, הערה 70; הנ"ל (לעיל, הערה 30), עמוקה, מס' 10, הערה 3. לדיון כללי בקטע המצוטט ראו: אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 88, 104 הערות 81-83.

32 דוד (לעיל, הערה 12), עמ' 214.

33 ב' לנדוי (עורך), מסע מירון עם תמונות ציוני הקודש², ירושלים תשל"ב, עמ' לה.

34 מ' איש-שלום, 'אלו יחסי הצדיקים ז"ל וציונם', ידיעות, ח (תש"א), עמ' 16; ב' טולידאנו, 'הוספות ושינויים בס' יחוס הצדיקים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 372. לתיאור החיבור ראו: ריינר (לעיל, הערה 13), עמ' 14-15.

35 ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

ציון של אבנים בנוי עליו, ואח"כ מרזב גדול של אבנים סביב, ואילן של שריק"ה,³⁶ לא נמצא כמוהו בעביו וברחב ענפיו ויופיו.³⁷ גם במקורות שנכתבו במאה התשע-עשרה נזכר עץ בעל ממדים חריגים שצמח ליד הקבר. יוסף בן שבתאי, שביקר במקום בשנת 1836, תיאר אותו כך: 'משם הלכנו שתי שעות בין הרים גבוהים מאד עד שהגענו לגבעה נמוכה ושם קברו של יונתן בן עוזיאל. קבר זה מוקף חומה עתיקה בצורת מרובע. באמצע החומה צומח עץ גדול ורב ענפים מתוך הקבר. הענפים מתפשטים במרחק מהקבר, ובלי גוזמא יכולים לישיב בצלו אלף אנשים'.³⁸ ריישר, שביקר במקום במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, תיאר אותו כך: 'ועץ גדול נקרא סנדייאן והוא שריקה. לא נמצא כמוהו ביפיו ועוביו וברחב ענפיו המשתערי'ם] למרחוק והוא יוצא מאמצע הציון. הרבה אבנים גדולים תולין בין הענפים אשר חבקו אותם בעת עלותם מן האדמה והוא פלא גדול'.³⁹ גרן כתב: 'היום הקבר הזה איננו עוד; על כל פנים אני לא ראיתיו. ברם יש עדיין באתר הזה עץ זקן, ואחדים מענפיו נסמכים על אבני גזית שעולי הרגל היהודים כותבים עליהן את שמותיהם'.⁴⁰

המקורות מן המאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה ציינו שהקבר היה סמוך לכפר, מדרום לו.⁴¹ ותיאורים אלה מתאימים היטב למקומו הנוכחי של הקבר, הנשקף מכיוון דרום-מערב על שרידי הכפר.

ב'ציוני קברים בארץ-ישראל' מופיע סיפור על 'שר העיר' אשר חתך את העץ הענף שעמד סמוך לקבר יונתן בן עוזיאל כדי לכנות לו בית, 'ותוך שמונה ימים אחרי בניתו נפל הבית ההוא עליו ועל בניו ועל אשתו, ולא נותר מהם אחד. ובני הכפר החזירו עצי האילן אצל קבר הצדיק ז"ל כי נפל פחדו עליהם'.⁴² זהו סיפור אופייני על מופת הקשור במקום קדוש, מופת אשר התחולל סמוך לקבר האיש הקדוש, ושבא להעיד על כוחו של הצדיק שנקבר במקום. ואולם מקור זה, שלפיו נכרת העץ במאה השש-עשרה, מעורר קושי ניכר, שהרי לפי כל המקורות שבידינו קיימת רציפות הן במקום הקבר מדרום לכפר, הן בתיאור המבנה שנבנה מעליו והן באזכורים של העץ המפואר שצמח מעל הקבר. לנוכח הרציפות הבולטת בעדויות על קבר יונתן בן עוזיאל אני מניחה שלסיפור אופי אגדתי, ושהוא נקשר לעץ משום שהיה היסוד הבולט ביותר במקום הקדוש. יש לשים לב למונח 'שר העיר' בסיפור, מונח שאינו הולם מקום קטן וצנוע כמו עמוקה. בספרות הנוסעים ובקובצי סיפורים קדומים ידועים לא מעט סיפורי מופת כאלה שסופרו על עצים קדושים ועל גורלו המר של מי שניסה לפגוע בהם.

36 ב'ספר חבת ירושלים' מצוטט הטקסט כך: 'ואילן של שריקה' (הורוביץ ולעיל, הערה 14), עמ' כז). כתיב זה מופיע גם אצל ריישר: 'ועץ גדול נקרא סנדייאן והוא שריקה' (ריישר ולעיל, הערה 14), עמ' 34). זהו אפוא הנוסח המקורי של הטקסט, ויש לפרשו במשמעות של אילן סרק.

37 'בן-צבי (מהדיר), מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 48; א' דוד (מהדיר), ארץ ציון וירושלים: מסעות ארץ ישראל לר' משה בסולה בשנים רפ"א-רפ"ג, ירושלים תשנ"ט, עמ' טז.

38 תורגם מיידיש על ידי י"ד בית-הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל-אביב תשכ"א, עמ' 323. לתרגום קודם של הטקסט ראו: א' יערי, 'אגרת מצפת משנת תקצ"ו, סיני, כט (תשי"א), עמ' שנב.

39 ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

40 גרן (לעיל, הערה 23), עמ' 245. ראו גם: קונדר וקיצ'נר (לעיל, הערה 15), עמ' 220.

41 בן-צבי (לעיל, הערה 37), עמ' 48; לונץ (לעיל, הערה 22), עמ' 218; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 434; ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

42 עמר (לעיל, הערה 13), עמ' 286.

נראה שאחד הסיפורים הללו, שעברו מפה לאוזן במסורת בעל-פה, נקשר לאילן המפואר שצמח בעמוקה, ושמחבר הקובץ 'צינוני קברים בארץ-ישראל' שמע אותו ושילבו בחיבורו. בשל קרבתה של עמוקה לצפת וקדושתו היתרה של קבר יונתן בן עוזיאל נמשכה העלייה לרגל לקבר בעמוקה עד סוף המאה התשע-עשרה ואולי אף לאחר מכן.⁴³ שמואל בן שמשון ציין בשנת 1210 שהקבר היה מקודש גם למוסלמים תושבי המקום, וגם שאול הארנשטיין סיפר, בשנת 1893, כי 'הערביים מכבדים את מקום קבורתו'. יש לזכור שהמצבה והעץ הענף היו סמוך לכפר, וקשה להניח שבמציאות זו לא נתקדשו על ידי תושבי הכפר. במפות המנדטוריות מכונה הקבר 'א-שיח' חרב', שהוא בוודאי הקדוש שהמוסלמים ערכו לו טקסי פולחן במקום. ניתן לקבוע שהקבר היה מקודש לבני שתי הדתות, ושכל אחת מהן קיימה בו טקסי פולחן לאישיות הנערצת עליה. לפולחן המקומות הקדושים בגליל היו שני שותפים, ומיעוט ההזכרות של הפולחן המוסלמי במקורות היהודיים מלמד עד כמה המקורות העומדים לרשותנו לחקר הנושא הם חד-צדדיים ומחייבים תשומת לב מיוחדת למקומם של התושבים המוסלמים המקומיים בפולחן זה.

לאור ניתוח המקורות הכתובים ושילובם עם הממצא בשטח כיום ניתן להציע שמתחילה זוהה קבר יונתן בן עוזיאל בסרקופג שהיה סמוך לכפר, ושלידו צמח עץ ענף, סרקופג שהמסורת המקומית קשרה אותו לאדם ששמו היה דומה לשמו של בעל התרגום. תחילה הוקם מעל הקבר גל אבנים, ובשנת 1325 נבנה מעליו ציון נאה. ציון זה והעץ הסמוך לו התקיימו ברציפות מאות שנים, ועוד ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה ניתן היה לראות את העץ הגדול, אל נכון אלה, ואת שרידי הציון שלידו, כפי שהעידו גרן (1875) וחברי משלחת הסקר הבריטי (1881). מכאן שבאותה עת כבר היה העץ בן 700 שנה בקירוב ואולי יותר. אם העץ הצומח כיום ליד המקום הקדוש צמח מן הגזע של העץ הקדום, הרי גילו 800 שנה לפחות, ומעניין יהיה לאשש הנחה זו באמצעים מדעיים.

קבר חבקוק ליד יאקוק

הקבר המיוחס לנביא חבקוק אכן סמוך לכביש המקשר את צומת גולני לצומת נחל עמוד (קדרים) ולכביש עכו-כרמיאל-עמיעד. במאמר שפרסמתי זה לא כבר דנתי בפירוט בגלגוליו של קבר חבקוק במרוצת השנים ובמעמדו

43 מקורות יהודיים מעידים שהעלייה לרגל לקבר יונתן בעמוקה נמשכה עד סוף המאה התשע-עשרה. ראו: לנדוי (לעיל), הערה (33), עמ' לה; הארנשטיין (לעיל), הערה (22), עמ' 41.

איור 7: חוקוק, מבנה רבוע ועץ (באדיסת יואב פוגלסון)

בסביבתו.⁴⁴ לאור חשיבותו של הקבר לענייני כאן אציג בקיצור נמרץ את עיקרי הנתונים הידועים על האתר הקדום והחדש ואת והמסקנות העולות מהם.

מראשית המאה השלוש-עשרה ואילך קשרה ספרות עולי הרגל היהודים את קברו של הנביא חבקוק לכפר יאקוק, כך שהמסורת על קבורת הנביא במקום נתקיימה ברציפות 800 שנה לפחות. הקבר נזכר לראשונה בתיאור מסעו של שמואל בן שמשון, שנכתב כאמור בשנת 1210,⁴⁵ ותיאורו המפורט הראשון מופיע בחיבור 'אלה המסעות' (1270-1291) שהוזכר לעיל: 'ומשם ליעקוק, שם חבקוק הנביא, ועליו ציון נאה בתוך מחיצות'.⁴⁶ באיגרת יצחק בן אלפרא משנת 1441 מסופר שבכפר יאקוק קבור חבקוק ו'עליו בנין גדול',⁴⁷ ומשה באסולה כתב בשנת 1523: 'הייתי בכפר נק'ורא יקו"ק. סמוך לו ראיתי קבר חבקוק ע"ה [עליו השלום], ציון נאה ובית בנוי על ציונו'.⁴⁸ צירוף זה של מבנה ובתוכו הקבר, שמעליו ציון בולט, התקיים גם במאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה.⁴⁹

התבוננות במצב הרברים באתר במאה השנים האחרונות מגלה תמונה שונה למדי. יוסף נחמני, שביקר בכפר ובקבר חבקוק הסמוך לו בשנות השלושים המאוחרות של המאה העשרים, דיווח כי 'המצבה [...] בנויה מאבני בזלת, רחבה 2 מטר בערך וארכה 1½ מטר, מסוידת לבן'.⁵⁰ מצפון לקבר עמד עץ עתיר נוף, ממין אלה אטלנטית, שסוכך בענפיו על כל סביבתו, וסמוך לו ניצב מבנה אבן רבוע שהכניסה אליו הייתה מצד צפון (איור 7). בתצלומים של האתר שצולמו לפני שהוקמה המצבה החדשה, נראה עץ גדול, שמתחתיו מצבה בולטת, המזדקרת מעל משטח סלע מוגבה, וסמוך לו מבנה רבוע לא מקורה מאבן.⁵¹ על גבי מצבה זו הוקמה בשנת תשמ"א מצבת קבר חדשה, שבראשה קמרון גלילי, וניתן לראותה כיום בתוך מבנה הקבר (איורים 8-9). במפות הסקר הבריטי נקרא הקבר 'נְבִי חַבְקוּק', אבל אלברכט אלט, שביקר במקום בשנת 1925, ציין שתושבי הכפר מכנים את הקבר 'שיח' חסן',⁵² ובשם זה הוא מופיע בכל המפות המנדטוריות.

האם יש לזהות את מבנה האבן הרבוע ואת המצבה הסמוכה לו עם המבנה שבתוכו ציון בולט, מבנה שנזכר בכתבי הנוסעים למן המאה השלוש-עשרה ואילך? מדברי הנוסעים עולה שמבנה האבן הוקם מסביב לקבר, ואילו המבנה מן המאה העשרים היה ריק, והמצבה הוקמה סמוך לו. בתצלומים ישנים של סביבת המצבה אין נראה שום שריד של מבנה. הנוסע הגרמני לודוויג פון ראוטר, שביקר במקום בשנת 1568, ציין שהקבר היה 'בקפלה קטנה' תחת עץ זית,⁵³ ואילו בספרות המחקר ובתצלומים

44 ליסובסקי, חוקק (לעיל, הערה 5), עמ' 247-273.

45 שולץ (לעיל, הערה 27), עמ' 9; יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 80.

46 הלוי-גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 155.

47 פיליפאוסקי (לעיל, הערה 18), דף 228א; א"מ לונץ (מהדיר), 'כתב ר' יצחק בן אלפרא מעיר מלקא', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 82.

48 בן-צבי (לעיל, הערה 37), עמ' 50; דוד (לעיל, הערה 37), עמ' יז.

49 בן-צבי (לעיל, הערה 14), עמ' מא; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 442.

50 י' וייץ (עורך), יוסף נחמני: איש הגליל, רמת-גן תשכ"ט, עמ' 95.

51 ליסובסקי, חוקק (לעיל, הערה 5), עמ' 253, 258, 259, 262. יש לרחות את ההשערה שהמצבה נבנתה על גבי קבר ארגו רומי-ביזנטי שנכרה במקום. ראו: י' טפר, ג' דרעין ו' וטפר, אוור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית, תל-אביב 2000, עמ' 116-117.

52 A. Alt, 'Das Institut im Jahre 1925', PJ, 22 (1926), p. 52

53 R. Röhricht, & H. Meisner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin 1880, p. 440

איור 8 (מימין):
חוקוק, העץ ומצבת
הקבר שהוקמה
לצדו
 (באדיבות הרב ישראל
 דרעי)

איור 9 (למטה):
חוקוק, קבר חבקוק,
המבנה החדש
שהוקם מעל מצבת
הקבר

מופיע ליד הקבר עץ אלה ענף, שלא נזכר אף באחד מן המקורות הקדומים. מנחם בן פרץ החברוני, שביקר במקום בשנת 1215⁵⁴ והאלמוני איש קנדיאה שביקר במקום בשנת 1473⁵⁵ ציינו שקבר חבקוק היה ליד מעיין. המעיין הנזכר הוא עין יאקוק, המרוחק כ-300 מ' מהקבר הנוכחי, ודברי שני הנוסעים אינם עולים בקנה אחד עם מקומו הנוכחי של הקבר.

מן ההבדלים הבולטים בין תיאורי הנוסעים שביקרו באתר למן המאה השלוש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה לבין תמונת המקום המצטיירת מתיאורי המבקרים במאה העשרים ומתצלומים שצולמו לפני שיפוץ האתר עולה המסקנה שיש להפריד בין הקבר הקדום לקבר כיום. נראה שהקבר הקדום היה לא הרחק מן המעיין, ושיש לבקשו באחד הקברים שמקומם במדרון שמצפון לעין יאקוק. לאחר שמבנה הקבר הקדום נהרס, בנסיבות שאינן ידועות

54 א"מ לונץ (מהדיר), 'מכתב מר' מנחם ב"ר פרץ החברוני, הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 41.

55 לונץ (לעיל, הערה 11), עמ' 87; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 113.

לנו, אל נכון במרוצת המאה התשע-עשרה, הוא נדר לעץ האלה הענף שעמד לא הרחק ממנו. סמוך למצבה ולעץ נבנתה מעין גדרה רבועה מאבן, והיא שימשה למנוחה לעולי הרגל ולהנחת חפצים שקרושת המקום שמרה עליהם. תושבי יאקוק זיהו את הקבר עם אישיות שזוהתה אינה ידועה לנו (שיח' חסן), בעוד עולי הרגל היהודים זיהו במקום את קבר הנביא חבקוק, ומסורת מאוחרת זו על מקום הקבר נתקבעה סופית בעקבות פעולות הבנייה המקיפות שנערכו במקום.

קבר יהודה בן אלעאי בעין זיתון

יהודה בן אלעאי היה מגדולי התנאים בדור הרביעי ואחד מחמשת תלמידיו האחרונים של ר' עקיבא, שחזרו ויסדו את לימוד התורה בארץ-ישראל אחרי מרד בר כוכבא. קברו נמצא ממערב לכביש המוליך מצפת למירון, מצפון לכפר עין א-זיתון החרב. הקבר נמצא בתוך מערה, ומעליה נבנה מבנה גדול. מתוך המבנה יורדים במדרגות אל חדר קבורה רחב, שמצדו הדרומי יש קמרון גלילי מעל קבר אחד ומצדו האחר – חמישה קמרונות לחמישה קברים. פעולות הבנייה והשיפוץ באתר נעשו במבנה בלבד, ואילו המערה נשארה כשהייתה, למעט פתחה המקורי, שהוצר משני צדדיו.⁵⁶

מנחם בן פרץ החברוני, הנוסע הראשון שהזכיר את קבר יהודה בן אלעאי, בשנת 1215, ציין שמקומו בטבריה.⁵⁷ ספר המסע 'תוצאות ארץ ישראל', מסר שקבר ר' יהודה היה במערה מרובת כוכים בצפת.⁵⁸ ואילו בשני מקורות נוספים מן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה זוהה הקבר לראשונה בעין זיתון.⁵⁹

בשורה של מקורות שנכתבו למן המאה החמש-עשרה עד המאה השבע-עשרה צוין שקברו של יהודה נמצא בתוך בית קברות. המקור הקדום ביותר שתיאר את הקבר, ושייפר על נס שהתרחש בו, הוא האיגרת ששלח נוסע אלמוני מירושלים לאיטליה בשנת 1495.⁶⁰ בתיאור המסע של משה באסולה משנת 1523 חוזר ומופיע סיפור הנס:

הייתי בעין זיתון, כפר רחוק מצפת מיל, ושם כמו ארבעים בעלי בתי'ם] יהודי'ם] מוריסקי'ם] כלם, ובית הכנסת יש בו כ"ו ס"ת [ספרי תורה]. ורחוק כמטחוי קשת מן הכפר ציון ר' יהודה בר אילעאי ור' יוסי בנו. ועל הציון אילן שקדי'ם], נתיבש זה שלש שנים. ושם שדה גדול של אילני זתים והם הקדש לחסיד ז"ל. אומ'ר'ם] שישמעאלית אחת עלתה על אילן שעל הקבר ללקט שקדי'ם] ואמרו לה האחרות שתקח רשות מן החסיד, והיא גרפה בדבריה ונפלה מן האילן ונשתברו כל אבריה עד שהקדישה לצדיק הצמידי זהב שעל ידיה, ונקנו מהם אילני זתים. ואח"כ הוקדשו אחרי'ם]. עד שעתה יש לו ארבע מאות אילני זתים. ומעשה האשה היה זה כששים שנה.⁶¹

56 על קבר יהודה בן אלעאי ראו: איש-שלום (לעיל, הערה 6), עמ' 142-143; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 167-171; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 312-314; ש' וייס, אתרים קדושים בארץ-ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 88-92.

57 לונץ (לעיל, הערה 54), עמ' 39.

58 אסף (לעיל, הערה 9), עמ' סא.

59 א"מ לונץ (מהדיר), 'סימני הקברות מר' יעקב שליח ר' מ' מפריז', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 52; 'בן-צבי, 'סמני כתבי הקברות לר' יעקב מפריז', מזרח ומערב, ג (תרפ"ט), עמ' 9; הלוי-גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 155.

60 א"מ לונץ (מהדיר), 'אגרת נוסע אלמוני תלמיד הרע"ב', הנ"ל (שם), עמ' 159; א' דוד, 'איגרת נוסע אלמוני ששיגר מירושלים לאיטליה, שנת רנ"ו', הנ"ל, שאלו שלום ירושלים: אסופת איגרות עבריות בעניינה של קהילת ירושלים ויהודיה בתקופה הממלוכית, תל-אביב תשס"ג, עמ' 156.

61 בן-צבי (לעיל, הערה 37), עמ' 45; דוד (לעיל, הערה 37), עמ' טו-טז.

ניתן לקבוע כי במאה החמש-עשרה-השש-עשרה היה בעין זיתון יישוב יהודי משגשג, אשר טיפח את הקבר, שהיה סמוך לבית הקברות של היהודים שגרו במקום, וכי הקבר היה מקודש גם למוסלמים בני המקום. מעל הקבר נבנה ציון, וסמוך לו עמד עץ שקד גדול שעליו נסב סיפור הנס. סמוך למקום היה הקדש, שוודאי נתרם על ידי אחד המאמינים, והיו נטועים בו עצי זית, שמפרותיהם נהנו בני הקהילה שטיפחה את הקבר הקדוש.

הקבורה בתוך מערה הנמצאת בבית הקברות נזכרה לראשונה ב'איגרת ייחוס הצדיקים והחסידים' (1489).⁶² המערה שבה ונזכרה בשני מקורות נוספים מאותה תקופה.⁶³ ואילו חיים ויטאל, תלמידו של האר"י, היה הראשון שהזכיר, בשנת 1575, הן ציון הן מערה הנמצאת במרחק מה מתחתיו, ושזיהה את קברו של אלעאי, אביו של יהודה, במערה על הר סמוך.⁶⁴ ב'איגרת מספרת', מן המאה השבע-עשרה, נזכרו לראשונה בכפיפה אחת בית קברות, ציון ומערה וכן קבורתם של יהודה ואלעאי זה לצד זה.⁶⁵

במקורות מן התקופה שלאחר מכן נזכרה מערה יחידה הנחלקת לשני חלקים, שבאחד מהם נקבר יהודה ובאחר אלעאי. כך למשל כתב יוסף בן שבתאי בשנת 1836: 'ביום י"ד אייר חוב גדול ללכת לקברו של התנא ר' יהודה ב'ן ר' אלעאי הנמצא בכפר זיתון. בפסוק נקרא המקום עין זיתון והוא מהלך שעה אחת מכאן ונמצא במערה קטנה על פני השדה. כותל באמצע המערה מבריל בין קברו לקבר אביו ר' אלעאי'.⁶⁶

ניתוח המקורות מלמד כי המסורת על מקום קבורתו של יהודה בן אלעאי בעין זיתון התייבשה רק לאחר המאה השלוש-עשרה. האם כל הנוסעים שהזכירו את הקבר למן המאה החמש-עשרה ואילך כיוונו דבריהם למקום אחד? מצד אחד יש תיאורים מפורטים שנזכרו בהם הציון והעץ שעמד לידו ולא נזכרה מערה, ומצד אחר יש תיאורים שנזכרה בהם מערה בלבד. יש להביא בחשבון שהקבר היה בבית קברות, ושמציאותם של קברים רבים זה ליד זה פתחה פתח לאי יציבות במקומו של הקבר הקדוש. באסולה סיפר שהעץ שצמח ליד הקבר התייבש, וייתכן כי בעקבות זאת נדד הקבר למערה סמוכה, אשר מכאן ואילך זוהתה כמקום קברו של התנא. יש לזכור כי במאה השבע-עשרה הידלדל היישוב היהודי במקום, ונעלם הגוף ששמר וטיפח את הקבר.⁶⁷ נראה כי לאחר זמן נבנה מעל המערה ציון,

62 דוד (לעיל, הערה 12), עמ' 212.

63 עמר (לעיל, הערה 13), עמ' 291; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 166.

64 ח' ויטאל, שער רוח הקודש, שער הגלגולים (כל כתבי האר"י ז"ל, ח), מהדורת י"צ ברנדווין, ירושלים תשמ"ח, עמ' קפד; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 356, ושם בעמ' 378 ספרות נוספת; ח' רוטשטיין, 'זהו קברי צדיקים בגליל ע"פ האר"י', תחומין, טו (תשנ"ה), עמ' 68-69.

65 בן-צבי (לעיל, הערה 14), עמ' לט.

66 בית-הלוי (לעיל, הערה 38), עמ' 323.

67 לתולדות היישוב היהודי בעין זיתון ראו: י' בן-צבי, שאר ישוב, בעריכת מ' איש-שלום, ירושלים תשכ"ו, עמ' 73-77; י' כנעני, 'החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' רי-ריג; א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 29-30; ד' תמר, 'אגרת מאת ר' יהודה אריה ממורדינא למען ישיבת עין-זיתון', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 109-111; א' ריינר, 'התבססות היישוב במאה הארבע-עשרה', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז), ירושלים 1981, עמ' 66; מ' רוזן, 'צמיחתו של היישוב היהודי והתפרוסת היישובית שלו', שם, עמ' 197-198, 211, 249.

שאותו הזכירו חיים ויטאל ו'איגרת מספרת', וציון זה, הנמצא סמוך לבניין שנבנה מעל המערה, אף נראה באחד התצלומים של האתר.⁶⁸ בכל תיאורי הנוסעים שביקרו במקום ממועד זה ואילך נזכרה המערה הכפולה, שמצדה האחד קבר יחיד ומצדה האחר חמישה קברים, ושבה נקברו יהודה ואלעאי אביו, ויציבות זו מוסברת במעמדה של צפת, שאנשיה שימרו את הזיכרון החי של מסורת הקברים במקום.

קברי שמעיה ואבטליון בגוש-חלב

שמעיה ואבטליון היו הזוג הרביעי מחמשת הזוגות שלפי המסורת הנהיגו את העם אחרי ימי אנשי כנסת גדולה. שמעיה היה נשיא הסנהדרין, ואבטליון – אב בית דין, ויש לתארך את כהונתם לסוף המאה הראשונה לפסה"נ. לפי האגדה התלמודית נמלטו בני סנחריב לארץ, התגירו, ו'מבני בניו של סנחריב [...] שמעיה ואבטליון'.⁶⁹ על יסוד אגדה זו נקשרו קבריהם של שני החכמים לאלה של 'אבות אבותיהם' אדרמלך ושראצר, בני סנחריב שרצחו את אביהם, ובמסורת עולי הרגל זוהו אלה ליד אלה.

אין אנו יודעים מדוע זוהו קבריהם של שמעיה ואבטליון בגוש-חלב. הקבר המיוחס להם נמצא כיום בשוליים הדרומיים של גוש-חלב, בתוך מבנה בעל שני חדרים שאין ביניהם מחיצה. בתוך המבנה מצוי ארון קבורה גדול מונח על צדו, שפתחו פונה אל קיר המבנה. על הארון מונח מכסה צר וארוך בעל ארבע קרניים, שמידותיו אינן תואמות את מידות הארון שתחתיו.⁷⁰ למן ראשית המאה השלוש-עשרה הצביעו בגוש-חלב על קבריהם של שמעיה ואבטליון ובסמוך להם על קבריהם של אדרמלך ושראצר בני סנחריב. המקור הקדום ביותר שהזכיר את הקברים הוא שמואל בן שמשון, שכתב בשנת 1210: 'משם הלכנו לגוש חלב, ועל פני העיר מצאנו קברי שמעיה ואבטליון, ובצידם קברי הדראצר וצראשר, ועמדנו שם ועשינו פורים'.⁷¹ קברי ארבעת האישים נזכרו בשורה ארוכה של מקורות מן המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה,⁷² אבל אף באחד מהם לא צוין סימן היכר שהיה בו כדי לייחד את קבריהם. במקום הייתה אז קהילה יהודית, ונבנה בו בית כנסת, והוא נזכר ב'אלה המסעות' ו'קבלת צדיקי ארץ ישראל' (1270-1291).⁷³

68 לנדוי (לעיל, הערה 33), לוחות תמונות ללא מספרי עמודים.

69 בבלי, גטין נז ע"ב; שם, סנהדרין צז ע"ב.

70 על קברם של שמעיה ואבטליון ראו: איש-שלום (לעיל, הערה 6), עמ' 184-185; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 50-54, 98-104; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 198-199. לתצלומים מוקדמים של אתר הקבורה ראו: וילנאי (שם), עמ' 51-53; מהדורה ראשונה (תשכ"ג), לוח לו.

71 שולץ (לעיל, הערה 27), עמ' 11-12; יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 81-82.

72 לונץ (לעיל, הערה 54), עמ' 37-38; מרמורשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 38; לונץ (לעיל, הערה 59), עמ' 52; בן-צבי (לעיל, הערה 59), עמ' 8; הלוי-גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 154; אסף (לעיל, הערה 9), עמ' נט-ס; פיליפאוסקי (לעיל, הערה 18), דף א229; א"מ לונץ (מהדיר), 'רשימת קברים לר' יוסף בר נחמן', הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 85; הנ"ל (לעיל, הערה 18), עמ' 85; כפתור ופרח מאת הרב אישתורי הפרחי ז"ל, א, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' מח.

73 הלוי-גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 154; אסף (לעיל, הערה 9), עמ' ס.

במאה החמש-עשרה שופץ והורחב בית הכנסת, ועל קבריהם של שמעיה ואבטליון, שהיו בתחתית הכפר, הוצבו שני ציונים גדולים מאבני גזית ומעליהם עמודי שיש. לא הרחק משם היו קבריהם של אדרמלך ושראצר. במקורות רבים מן המאה החמש-עשרה והשש-עשרה תוארו בית הכנסת והקברים שהיו במקום.⁷⁴ הקדום שבהם הוא 'איגרת ייחוס הצדיקים והחסידים' שהוזכר לעיל, משנת 1489: 'גוש חלב, שם קבורים שמעיה ואבטליון ע"ה ועליהם ציונים שני עמודים, וקרוב להם אדרמלך ושנאצר בני סנחריב מלך אשור גרי הצדק ז"ל. וקרוב להם ר' מאיר ע"ה, ושם בית הכנסת שעשה ר' שמעון בן יוחאי ע"ה, בניין נאה ונפלא, ועולים אליו כסולם ובאבני גזית ומתפללין בה תמיד שם, ויש בה ספרי תורה ועשיות דולקות שם תמיד'.⁷⁵ אין ספק שבמקום הייתה אז קהילה משגשגת, שבת הכנסת שימש לה מקום תפילה ולימוד תורה, ושהיא אשר טיפחה את הקברים והקימה את הציונים הבולטים מעל קברי שמעיה ואבטליון.

במקורות שנכתבו למן המאה השבע-עשרה ואילך תוארו הקברים בצורה קצרה וסכמטית.⁷⁶ הן קבריהם של אדרמלך ושראצר הן בית הכנסת לא נזכרו עוד במקורות. מבנה הקבר המזוהה כיום כמקום קברם של שמעיה ואבטליון, הוקם בראשית שנות החמישים של המאה העשרים מעל ארון קבורה פתוח שנמצא במקום. בתצלום שצולם לפני שהוקם המבנה

נראה הארון מוטל על צדו בלי מכסה בשדה פתוח מדרום לכפר (איור 10).⁷⁷ הארון הושאר כפי שנמצא, והונח עליו מכסה שאינו שייך לו, ושוודאי נמצא בסביבתו. הקמת מבנה האבן קיבעה את זיהוי הארון עם קברם של שמעיה ואבטליון. זאב וילנאי, שביקר באתר זמן מה לאחר השיפוץ, סיפר כי יהודים מצפת באו באוטובוסים לאתר הקבורה והתפללו בו, וכי 'קצת פלאחים ניגשו אליהם והיו נוכחים בשעת התפילה, התווכחו עם היהודים בדבר הקברים והראו להם את הציונים, שלדעתם היו נכונים'.⁷⁸ ניתן להסיק מכך שבכפר

איור 10: גוש-חלב, מצבת שמעיה ואבטליון, שנות החמישים של המאה העשרים (ארכיון רשות העתיקות)

הייתה אז מסורת שלפיה היו קבריהם של שמעיה ואבטליון באתר אחר. ואכן קשה למצוא דמיון כלשהו בין ארון הקבורה הנראה בתמונה בשדה הפתוח, והמזוהה כיום כמקום קברם של שמעיה ואבטליון, לבין תיאור הקברים בכתבי הנוסעים מן המאה החמש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה.

74 דוד (לעיל, הערה 12), עמ' 215-216; איש-שלום (לעיל, הערה 34), עמ' 16; טולידאנו (לעיל, הערה 34), עמ' 373; לונץ (לעיל, הערה 22), עמ' 219; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 170-171; עמר (לעיל, הערה 13), עמ' 289.
75 דוד (שם).
76 יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 444. למקורות נוספים שתיארו ביקור בגוש-חלב ראו: ברוך (לעיל, הערה 22), דף ו ע"ב; 'שווארץ, ספר תבואות הארץ, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' רלה-רלו; ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' לה; לנדוי (לעיל, הערה 33), עמ' לג; הארנשטיין (לעיל, הערה 22), עמ' 43.
77 וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 51-53; מהדורה ראשונה (תשכ"ג), לוח לו; לנדוי (שם), תצלום לא ממוספר.
78 בן-צבי (לעיל, הערה 67), עמ' 104.

איור 11: כפר חנניה, ציון ר' חלפתא ושני ארונות הקבורה של בניו, ר' יוסי ור' שמעון, שנות החמישים של המאה העשרים (ארכיון רשות העתיקות)

ניתן לשער כי משחרל להתקיים היישוב היהודי בגוש־חלב, בסוף המאה השש־עשרה, ועם הרעת מצב הביטחון באזור במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה, נפסקו ביקורי עולי רגל במקום, ובעקבות זאת הלך ונשתכח מקומם של הקברים הקדומים. במועד לא ידוע במאה העשרים זוהה קברם של שמעיה ואבטליון בארון הקבורה שהיה מוטל בשטח, והקמת מבנה האבן הפכה את האתר למקום קבורתם הרשמי של שני האישים. קבריהם הקדומים של שמעיה ואבטליון, ושל 'אבות אבותיהם' אדרמלך ושראצר, היו בלי ספק במקום אחר, אי שם מדרום לכפר, באתר שעקב תנופת הבנייה והפיתוח לא ניתן לזהותו.

כפר חנניה (כפר ענאן)

כפר חנניה נמצא בשולי בקעת בית־הכרם, סמוך לצומת המקשר את כביש עכו – צומת עמיעד לכביש המוליך לצפת בצפון ולמע'ר ולצומת גולני בדרום. בשולי הכפר מצוי מכלול של שלושה אתרי קבורה שהתקדשו בתקופות קדומות, ושתוארו פעמים רבות בספרות עולי הרגל למן ימי הביניים ואילך. במאמרים שפרסמתי בכתב־עת זה כבר עסקתי בפירוט בקברים הקדושים של כפר חנניה, אך בשל חשיבותם של קברים אלה לנושא הנדון אציג את המסקנות על כל אחד מן הקברים, כדי לשלבן בדיון הנוכחי.⁷⁹

קבר ר' חלפתא⁸⁰

קבריהם של ר' חלפתא ושל שני בניו, יוסי ושמעון, מוזהים כיום סמוך לעץ ענף ממין אלון תבור, בשוליים הצפוניים של בקעת בית־הכרם, מדרום לחורבות כפר ענאן. ניתוח המקורות הקדומים על

79 ליסובסקי, והוא במישור (לעיל, הערה 5), עמ' 31-56; הנ"ל, כתוב בנוף (לעיל, הערה 5), עמ' 55-78.

80 ליסובסקי, כתוב בנוף (שם), עמ' 63-66.

איור 12: כפר חנניה, קבר ר' חנניה בן עקשיא; פתח מערת הקבורה והציון הבנוי מעליה, שנות החמישים של המאה העשרים (ארכיון רשות העתיקות)

קברי חלפתא ו'בניו' מלמד שמסורת הקבורה שלהם נדרה במהלך ימי הביניים בתוך המתחם של כפר חנניה. מקצת הנוסעים שביקרו במקום במאה השתיים-עשרה והשלוש-עשרה זיהו את הקברים במערה גדולה חצובה סמוך לכפר ('מערת עשרים וארבעה התלמידים'), ואחרים זיהו אותם במישור שמדרום לו. את קיבועה של מסורת הקבורה במקומה הנוכחי למן המאה השש-עשרה יש לקשור למציאות של העץ הגדול, הבולט על רקע המישור הפתוח. ליד העץ זוהה קברו של חלפתא, ונבנה עליו ציון רבוע מאבני לקט, וסמוך לו הוצבו שני ארונות קבורה והם זוהו כמקום קבורתם של יוסי ושמעון. מסורת קבורה זו השתמרה באופן רצוף למן המאה השש-עשרה ועד ימינו אלה (איור 11).

קברי יעקב מכפר חנן ואליעזר בן יעקב 'קב ונקי'⁸¹

מתחם הקבורה של ר' יעקב ושל אליעזר בן יעקב 'בנו' נמצא כ-300 מ' מצפון-מזרח לקבר אבא חלפתא, על מדרון ההר בסמוך לכביש עמיעד – צומת חנניה. קברו של אליעזר מזוהה כיום במערה קדומה שנחצבה במחשוף סלע. מעל המערה ניצב מבנה אבן, ומשני צדדיו, בתוך מתחם מוגבה, עומדים שני עצי אלון מצוי גדולים. קברו של יעקב, שזוהה בעבר סמוך לקברו של אליעזר, אינו נראה כיום בשטח (ראו הנספח בסוף המאמר).

קברו של אליעזר בן יעקב זוהה למן המאה השלוש-עשרה ואילך במתחם הקבר שבו הוא מזוהה כיום. אבל חדר הקבורה התת-קרקעי שראו הנוסעים הראשונים, נסתם במרוצת השנים, ומעליו נבנה מבנה אבן. קברו של יעקב זוהה תחילה במרחק כ-30 מ' ממנו, על מדרגת הסלע ממערב לו, שלאורכה נראית גם כיום שורת פתחי כוכים חצובים. ליד שני הקברים צמחו תחילה עצים ענפים, אבל במאה השש-עשרה נפל העץ שסכך על קבר יעקב, ובעקבות נפילת העץ נשטט אחד היסודות שקשרו את הקבר למקומו,

והוא נרד לעץ שעמד לא הרחק משם, סמוך לקברו של אליעזר, וקברי ה'אב' ו'בנו' נצמדו זה לזה. תיאורי הנוסעים שנכתבו למן המאה השבע-עשרה ואילך מלמדים כי שנים רבות היו שני הקברים זה ליד זה, עד שבמחצית הראשונה של המאה העשרים (או אולי קודם לכן), בעקבות הפסקת העלייה לרגל למקום, פוזר גל האבנים שעמד על קברו של יעקב, ונהרס בחלקו המבנה שעמד מעל קברו של אליעזר. באמצע שנות השמונים של המאה העשרים שופץ מתחם הקבר באופן ששינה כליל את פניו. מערת הקבר של אליעזר, שהייתה סתומה מאות שנים, נוקתה והפכה נגישה לקהל הרחב. וכן שוקם ושופץ המבנה הקדום שעמד מעל הקבר. המדרון שעליו ניצבו הקברים פולס, וסביב המבנה נבנתה רחבה המסתיימת בקיר תמך גבוה. במהלך עבודות החציבה והמילוי כוסה קברו של יעקב ונעלם, כך שרק קבר יחיד נמצא כיום במקום.

קבר חנניה בן עקשיא⁸²

הקבר המיוחס לר' חנניה מוזהה במערת קבורה רומית-ביזנטית חצובה, במדרון הדרומי-מזרחי של גבעה שבמורדותיה נמצאות חורבות כפר ענאן (איור 12). למערה חדר כניסה, וממנו מסתעפים חמישה חדרים שבכל אחד מהם חצובים חמישה קברים. בחיבור מן המאה השלוש-עשרה המערה המיוחסת כיום לחנניה בן עקשיא, נקשרה לחלפתא. משה באסולה, שביקר במקום בשנת 1523, הוא הנוסע הראשון שייחס את המערה החצובה ('מערת עשרים וארבעה התלמידים') לחנניה, ואחריו ציינו זאת נוסעים נוספים. אבל בכתבי נוסעים אחרים שביקרו במקום למן המאה השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה יש לעתים עמימות באשר לזיהוי המערה שבה נקבר חנניה, דבר הנובע ממצאיאותן של מערות קבורה נוספות באותה סביבה. מקום קבורתו של חנניה במערה החצובה התייצב מן המאה התשע-עשרה ואילך, וסדרת השיפוצים שנעשו במקום לאחר קום המדינה קיבעו סופית את הזיהוי.

חשיבותם של הקברים שבכפר חנניה בריבוי היחסי של מקורות – קדומים ומאוחרים – שתיארו אותם, בתצלומים שצולמו לפני שהקברים שופצו, ובעובדה שהשיפוץ שימר רבים מן היסודות הקדומים. נתונים אלה מאפשרים לערוך מחקר מעין-ארכאולוגי בתולדותיו של כל אחד משלושת אתרי הקבורה. מסורת הקברים בכפר חנניה קשורה למספר אישים, ומאחר שהיו בכפר מערות קבורה רבות סמוכות זו לזו הן גרמו לאי ודאות באשר למקום קבורתם של כל אחד מהאישים הללו. וכך מערת עשרים וחמישה הקברים נקשרה הן לחלפתא הן לחנניה, וקברו של יעקב נדד במרוצת הזמן וסופו שנעלם כליל; קבר אליעזר בן יעקב הוא היחיד שמקומו נשמר בלא שינוי במרוצת הדורות, אל נכון משום שנקשר ליסודות יציבים – מערת קבורה חצובה, מבנה אבן שהוקם מעליו ועץ ענף.

מסורת הקברים בכפר חנניה אף מלמדת על חשיבות העץ הקדוש כגורם בתמורות שחלו באתרים הקדושים. מחד גיסא עשוי העץ למשוך אליו קדושה ולהיות יסוד חשוב באתר המקודש המתפתח בצלו, ומאידך גיסא הוא עשוי להיכחד, והיעלמותו עשויה להביא לנדידתו של הקבר לאתר חדש הסמוך אליו.

עלמה

עלמה נמצאת במזרח הגליל העליון, 9 ק"מ מצפון לצפת, בלב רמה שבין נחל חצור לנחל דישון. בספרות הנוסעים נזכרו אישים רבים שהיו קבורים בעלמה, ובהם אליעזר בן הורקנוס, אלעזר בן עזריה ואביו עזריה, אלעזר בן ערך, יהודה בן תימא, יוסי הכהן ושמעון בן נתנאל. קבריהם של שלושה מהם, אלעזר בן ערך, יוסי הכהן ואלעזר בן עזריה, מזוהים כיום בעלמה. במאמר זה יידונו אתרי הקבורה של שלושת התנאים ששמו היה אלעזר/אליעזר, זאת משום שהנתונים על קבריהם של האישים האחרים שנזכרו במקורות דלים מכדי לאפשר דיון מעמיק.⁸³

כל המקורות מלמדים שקבריהם של שלושת התנאים ששמו היה אלעזר/אליעזר היו לא רחוקים זה מזה, מדרום לכפר, סמוך לבית הקברות שהזכירו בנימין מטודלה ומשה באסולה.⁸⁴ סמיכותם של שלושת הקברים והדמיון בשמות הנקברים מלמדים על קיומה של מסורת מקומית בדבר קברו של אדם שזהותו אינה ידועה לנו, וששמו היה אלעזר/אליעזר. יש לשים לב לדברי בנימין מטודלה כי בעלמה היה 'בית קברות גדול לישראל', וניתן לשער שאחד האישים שנקברו במקום נקרא אלעזר/אליעזר. כפי שקורה תכופות במסורות המקומות הקדושים, את מקומה של הדמות המקומית תפסו אישים בעלי מעמד נכבד יותר במסורת היהודית. וכך במרוצת הזמן, בעקבות הכללת עלמה במסלול עולי הרגל והתגברות הביקורים במקום, זוהו שלושה קברים שהיו לא רחוקים זה מזה, כקבריהם של שלושה תנאים שנשאו שם דומה לזה של הנקבר המקומי, בעוד שזהותו של הלה נשתכחה כליל. בהקשר זה יש להזכיר כי אליהו הכהן גאון, אשר כיהן בגאונות בירושלים, נקבר בדלאתה, הסמוכה לעלמה, ולפיכך ייתכן שגם אלעזר/אליעזר היה אישיות ידועה ונקבר בעלמה.

בנימין מטודלה, שביקר בארץ בשנים 1168-1170, ציין שבעלמה ישבו חמישים משפחות יהודיות, ואילו משה באסולה, שביקר במקום בשנת 1523, ציין שישבו במקום חמשה עשרה משפחות. ברשימת משלמי המס בשנת 1555/6 נמנו בעלמה שמונה משפחות יהודיות, ובשנת 1572/3 נמנו במקום רק שלוש משפחות.⁸⁵ מסתבר אפוא שיהודים ישבו בעלמה עד הרבע האחרון של המאה השש־עשרה, ואז נטשו אחרוני היהודים את היישוב.

קבר אלעזר בן ערך

אלעזר בן ערך היה גדול תלמידיו של יוחנן בן זכאי ופעל בסוף המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לסה"נ. קברו נזכר לראשונה, בלא ציון מקומו, במגילת אביתר, אשר נכתבה כאמור לעיל

83 על הקברים הקדושים בעלמה ראו: איש־שלוש (לעיל, הערה 6), עמ' 121-124; בן־צבי (לעיל, הערה 67), עמ' 83-91; וילנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 81-83, 208-210; אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 316-319. לתצלומים מוקדמים של האתרים הקדושים ראו: אילן (שם), עמ' 317, 319; מיכלסון, סלומון ומילנר (לעיל, הערה 17), עמ' 190-191; ס' מוצפי, ספר שפתי צדיקים, מהדורת ב"צ מוצפי, ירושלים תשמ"א, עמ' רס.

84 מ' אדלר (מהדיר), ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, לונדון תרס"ז, עמ' ל; הלוי־גריןאוט (לעיל, הערה 9), עמ' 42; בן־צבי (לעיל, הערה 37), דף ח ע"ב - ט ע"א; דוד (לעיל, הערה 37), עמ' יז.

85 ריינר (לעיל, הערה 67), עמ' 64; רוזן (לעיל, הערה 67), עמ' 202-204, 211; ב' לואיס, 'הארכיונים העות'מאניים כמקור לתולדות היהודים בארץ־ישראל', הנ"ל, עלי היסטוריה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, טבלה ב, עמ' 116; W.-D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the*

בשנת 1097⁸⁶ ולאחר מכן, שוב בלא ציון מקום, בתיאור מסעו של בנימין מטודלה.⁸⁷ מקומו של הקבר בעלמה נזכר לראשונה בתיאור מסעו של שמואל בן שמשון בשנת 1210⁸⁸, ונראה שגם שני המחברים שקדמו לו כיוונו למקום זה.

קברו של אלעזר בן ערך נזכר בשורה של תיאורי נוסעים שנכתבו במרוצת המאה השלוש-עשרה,⁸⁹ אבל אלה לא הזכירו שום פרט בולט שייחד את הקבר, זאת לעומת קבריהם של אליעזר בן הורקנוס ואלעזר בן עזריה, שלידם צמחו אילנות גדולים (ראו בהמשך). על רקע זה מפתיעה האגדה על העץ הענף שעמד על קברו של אלעזר, ושניצת בליל שבת עקב הדלקת נרות רבים ואבוקות בידי יהודים ומוסלמים. היהודים לא יכלו לכבות את האש בשל קדושת השבת, ואילו אדון הכפר סירב לכבותה בטענה שזה רצונו של הצדיק, ושאין להתערב בכך. אבל למחרת לא ניכר בעץ רושמה של האש.⁹⁰ למותר לציין כי זהו סיפור על מופת הקשור במקום קדוש; הסיפור נקשר לעץ ענף שצמח ליד הקבר, ובא להעיד על כוחו של הצדיק שהמקום נתקדש לו. קישורו של הסיפור לקברו אלעזר בן ערך מעורר עניין, שכן כאמור הוא היחיד משלושת הקברים שלא צמח לידו עץ קדוש. ניתן לקבוע כי הסיפור

איור 13: עלמה, קבר ר' אלעזר בן עזריה לפני השיפוץ
(באדיבות הצלם משה מילנר)

86 לונץ (לעיל, הערה 26), עמ' 16; גיל (לעיל, הערה 26), עמ' 52, 86.
 87 אדלר (לעיל, הערה 84), עמ' ל; הלוי־גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 42.
 88 שולץ (לעיל, הערה 27), עמ' 12; יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 82.
 89 לונץ (לעיל, הערה 54), עמ' 38; מרמורשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 38; לונץ (לעיל, הערה 59), עמ' 52; בן־צבי (לעיל, הערה 59), עמ' 8; הלוי־גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 155; אסף (לעיל, הערה 9), עמ' ס; פיליפאוסקי (לעיל, הערה 18), דף 229א; לונץ (לעיל, הערה 18), עמ' 85.
 90 כרמולי (לעיל, הערה 30), עמ' 318-319; ריינר (לעיל, הערה 30), עלמה מס' 16.

נקשר לתנא על רקע המסורות התלמודיות עליו, ושאינן לו דבר עם המציאות בתקופה שעליה נסב הסיפור.

במקורות מן המאה החמש-עשרה לא נזכר שום מאפיין בולט של הקבר, אך בראשית המאה השש-עשרה – לכל המאוחר – חלה בו תמורה בולטת. משה באסולה תיאר אותו בשנת 1523 כ'קבר של אבן שיש ומכסה של אבן גדול עליו', והוסיף וסיפר כי 'זה כמו ארבעי'ם] שנה לקחו הישמעאלי'ם] המכסה ההוא לעשותו רחים, ונשאו אותו הרבה בני אדם למקום רחוק, ולמחרת מצאוהו על קברו, הכל מעידי'ם] על זה'.⁹¹ ריישר חזר על סיפור זה בשנת 1868,⁹² ואילו אברהם ישמעאל חי סנגויניטי ציין בשנת 1742 כי אלעזר בן ערך 'קבור בפני עצמו באבן אחת גבוהה קומת אדם וארוכה חקוקה באמצע, והצדיק נתון בתוכה ומכוסה באבן אחרת גדולה כמינן תיבה אחת, והוא מונח בגן אחד, וכל הגויים מקטירים לכבודו ומדליקים נרות'.⁹³ דומה כי הסיפור על שכחו של המקום הקדוש בא להבהיר באילו נסיבות התקדש הקבר בקדושה יתרה גם לתושבים המקומיים, לאחר שראו את הנפלאות שעשה הצדיק היהודי למוסלמים שלא האמינו בקדושתו.⁹⁴

איור 14: עלמה, קבר ר' אלעזר בן עזריה כפי שהוא נראה היום

91 בן-צבי (לעיל, הערה 37), דף ח ע"ב – ט ע"א; דוד (לעיל, הערה 37), עמ' יז.

92 ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

93 ב' קלאר (עורך), ר' חיים אבן עטר, עלייתו לארץ ישראל, אגרות ותעודות (מקורות ארץ ישראל, ד), ירושלים תשי"א, עמ' פה.

94 סיפור דומה, על לקיחת אבן מקודשת וחזרתה המופלאה למקומה, סופר לברסלבסקי בקשר לקבר אבו-ח'ג'ר אלאזרק (אבא חלפתא). ראו: י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 309, הערה 12.

כיצד יש לפרש את התמורה שחלה בקברו של ר' אלעזר בן ערך למן המאה השש־עשרה ואילך? האם נבנה מחדש ובעקבות זאת התעצמה קדושתו, או שמא נדד לאתר סמוך, שהיה בו קודם לכן קבר בולט? מאחר שמן המאה האחת־עשרה עד המאה השש־עשרה הייתה בעלמה קהילה יהודית, ועולי רגל המשיכו לפקוד את המקום, אין לשער שחל שינוי במקום הקבר. מוטב להניח שנבנה בידי אחד מבני המקום או בידי נוסע עשיר שנדב כסף למטרה זו, בדומה לקבר יונתן בן עוזיאל בעמוקה, ששופץ בידי אדם אמיד שישב בצפת. בעקבות זאת הפך כנראה קברו של אלעזר בן ערך לקבר המרכזי בעלמה, ולא רק שנזכר באופן בולט בכתבי הנוסעים שביקרו במקום למן המאה השש־עשרה ואילך, אלא נתקדש גם למוסלמים תושבי המקום.

בשלהי המאה התשע־עשרה חדלו נוסעים יהודים לפקוד את הקבר, אל נכון בשל מצב הביטחון שהורע. גרן, שביקר במקום בשנת 1875,⁹⁵ וחברי משלחת הסקר הבריטי, שפרסמו את ממצאיהם בשנת 1881,⁹⁶ ציינו שכל המקומות הקדושים שנזכרו במקורות היהודיים מעלמה נשכחו. גם יצחק בן־צבי, שביקר בכפר בשנת 1931, ציין שלא מצא זכר למצבות ולאבנים.⁹⁷ אבל מתצלום של מצבת הקבר לפני שהושלם שיפוץ האתר, ומתוך התבוננות מקרוב בקבר כיום מתברר שיש דמיון מובהק בין תיאורי הקבר במקורות למן המאה השש־עשרה ואילך לבין קברו הנוכחי של אלעזר בן ערך.⁹⁸ המצבה שעל הקבר עשויה גוש אבן גדול מסותת שמידותיו 2.50×2.10 מ', ומעליה סוגר מכסה אבן. בתצלום ניתן לראות שהמצבה הייתה מוקפת תחילה בגדר אבן, ובשיפוץ שנעשה בשנות השמונים של המאה העשרים הוגבהה הגדר, ומעליה הוקם מבנה מקורה. דומה אפוא שתושבי הכפר המוסלמים, שהקבר היה מקודש להם, שימרו אותו במתכונתו הקדומה, וכך השתמר עד לפיתוח המודרני.

קבר אלעזר בן עזריה

אלעזר בן עזריה היה תנא מחכמי יבנה שפעל בסוף המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לסה"נ. קברו נזכר, בלי ציון מקומו, במגילת אביתר, שנכתבה בשנת 1097,⁹⁹ ובתיאור מסעו של בנימין מטודלה שנכתב בשנים 1168–1170.¹⁰⁰ שמואל בן שמשון, שביקר במקום בשנת 1210, הזכיר את קברו של אלעזר בן עזריה, 'ועליו אילן גדול וסבכו כמין בריחים',¹⁰¹ ומתיאורו משתמע שהיה לא הרחק מקבריהם של אלעזר בן הורקנוס ואלעזר בן ערך. העץ הענף שצמח ליד הקבר נזכר במקורות נוספים מן המאה השלוש־עשרה.¹⁰² סמוך לקברו של אלעזר זוהה גם קבר עזריה אביו, והוא נזכר בתיאורי נוסעים שביקרו במקום למן המאה השלוש־עשרה ועד המאה השש־עשרה.

95 גרן (לעיל, הערה 23), עמ' 248.

96 קונדר וקיצ'נר (לעיל, הערה 15), עמ' 220.

97 בן־צבי (לעיל, הערה 67), עמ' 89–90.

98 מוצפי (לעיל, הערה 83), עמ' רס.

99 לונץ (לעיל, הערה 26), עמ' 16; גיל (לעיל, הערה 26), עמ' 52, 86.

100 הלוי־גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 42; אדלר (לעיל, הערה 84), עמ' ל.

101 שולץ (לעיל, הערה 27), עמ' 12; יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 82.

102 לונץ (לעיל, הערה 54), עמ' 38; הלוי־גרינהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 154; אסף (לעיל, הערה 9), עמ' ס.

ב'ספר ייחוס הצדיקים', מסוף המאה החמש-עשרה, נזכר קברו של אלעזר בן עזריה, 'ועליו אילן בטם ואילן גפן'.¹⁰³ ואילו משה באסולה כתב בשנת 1523 כי 'מצד אחר בבית החיים יש ר' אלעזר בן עזריה ואילן על קברו ממין אחד נק' [רא] בוטן, ועושי' [ם] ממנו שמן'.¹⁰⁴ וריישר, שהוא המקור המאוחר ביותר שתיאר את הקברים בעלמה, בשנת 1868, הזכיר כי 'גם בין הכרמים קבר רבי אליעזר בן עזריה עץ פרי בוטים על קברו אשר יעשו ממנו שמן'.¹⁰⁵

כתבי הנוסעים מלמדים שקברו של אלעזר בן עזריה היה מדרום לכפר, סמוך לבית קברות, לא הרחק מקבריהם של אלעזר בן ערך ואליעזר בן הורקנוס. כל הנוסעים שביקרו במקום למן המאה השתים-עשרה ועד המאה התשע-עשרה הזכירו עץ אלה (בוטם) ענף שצמח ליד קברו של אלעזר בן עזריה, ופרט לכך לא נזכר שום מאפיין בולט של הקבר. מסתבר אפוא שהעץ הענף היה סימן ההיכר הבלוט העיקרי של הקבר.

משלהי המאה התשע-עשרה ועד הקמתה של מדינת ישראל הייתה הפסקה בביקורי נוסעים יהודים בעלמה, והמבקרים שפקדו את המקום לא מצאו את הקברים. קברו של אלעזר בן עזריה מזוהה כיום לרגלי הכפר הערבי החרב, 70 מ' מצפון לקברו של אלעזר בן ערך, ליד עץ ענף ממין אלה אטלנטית. מעל הקבר מוצבת מצבה מלבנית מסוידת, עליה מונחת אבן לא מסותתת ארוכה ומסוידת, וסביב לו הוקם מבנה עמודים פתוח (איור 14).¹⁰⁶ האם הקבר המזוהה כיום כקברו של אלעזר בן עזריה הוא אכן הקבר ההיסטורי שעליו הצביעו הנוסעים מאות שנים?

שכנותם של קברי אלעזר בן ערך ואלעזר בן עזריה הולמת היטב את עדותם של עולי הרגל. בתמונה שצולמה לפני שהוקם מבנה העמודים נראית המצבה, הניצבת במקום גם כיום. כחינה מקרוב של המצבה מלמדת שהונחה במקום, סמוך לעץ הגדול, אל נכון בעת שהאתר שופץ בשנות השמונים של המאה העשרים. ליד הקבר צומח עץ ישיש, בעל שלושה גזעים עיקריים, שרק אחד מהם שרד. אם אכן זהו העץ שנזכר במקורות למן המאה השתים-עשרה (לכל המאוחר), הרי גילו 800 שנים ואולי יותר. מיקומו של הקבר עשוי להתאים לנתונים הידועים על הקבר ההיסטורי של עזריה, אבל רק בדיקה מדעית של גיל העץ עשויה לאשש את זיהוי הקבר ולאמת את הזיהוי.

קבר אליעזר בן הורקנוס

אליעזר בן הורקנוס היה מתלמידי יוחנן בן זכאי ופעל בסוף המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לסה"נ. בכל המקורות נזכר קברו בסמיכות לקבריהם של שני התנאים הנקראים בשם אלעזר. ואולם אתר הקבורה שפקדו עולי הרגל מאות בשנים אינו קיים עוד, ולא ניתן להשוותו לתיאורי הנוסעים. לפיכך הדיון בקברו של אליעזר בן הורקנוס קצר, ומגמתו לקשר קבר זה לקבריהם של שני התנאים האחרים שנדונו כאן.

103 טולידאנו (לעיל, הערה 34), עמ' 372.

104 בן-צבי (לעיל, הערה 37), דף ח ע"ב - ט ע"א; דוד (לעיל, הערה 37), עמ' יז. ראו גם: עמר (לעיל, הערה 13), עמ' 287; בן-צבי (לעיל, הערה 14), עמ' לח; ברוך (לעיל, הערה 22), דף ו ע"א.

105 ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

106 מיכלסון, סלומון ומילנר (לעיל, הערה 17), עמ' 190-191.

שמואל בן שמשון, שכאמור לעיל ביקר בעלמה בשנת 1210, פתח את תיאור המקום כך:

ומשם הלכנו לעלמה. וטרם בואינו מצאנו קברו של ר' אלעזר ועליו ב' אילנות. ואין שום אדם רשאי לטול מהם אפילו עלה. והוא קבור במערה בתוך הקרקע, ועליו בנוי כמין אולם. ונפל ממנו אבן אחת ועלה משורש המקום ומלא את המקום. ויצא ממקום אחר ענף אחד וסבב כל הקבר, שלא יוכל ליפול עוד ממנו שום אבן בעולם. ומביאין הישמעאלים שם שמן להדליק. ודבר גדול ומופלא הוא.¹⁰⁷

מיהו אלעזר שנזכר בקטע זה? בהמשך התיאור נזכרו קבריהם של אלעזר בן ערך, אלעזר בן עזריה ויהודה בן תימא. האם הנוסע תיאר את קברו של אליעזר בן הורקנוס? מדוע אפוא אין כל דמיון בין תיאור הקבר במקור זה לקברו של אליעזר כפי שהוצג בכתבי נוסעים אחרים? יש לשים לב שבכניסין מטודלה הזכיר רק את קברי אלעזר בן ערך ואלעזר בן עזריה.¹⁰⁸ אם כן שמא תואר כאן קברו של אלעזר המקומי, שזהותו אינה ידועה לנו? קברו הוא הבולט בין ארבעת הקברים שתיאר הנוסע, והוא היחיד שהיה מקודש לדבריו גם לתושבי המקום המוסלמים. נתונים אלה מחזקים את המסקנה שהקבר שתיאר שמואל בן שמשון היה הקבר של אישיות שהייתה נערצת על בני המקום, ושהיה זה בזמנו החשוב שבקברי הקדושים בעלמה. מאוחר יותר נדחק ונשכח אלעזר זה, ואת מקומו תפסו שלושת התנאים ששם דומה לשלו, ושמעמדם במסורת היהודית היה נכבד משלו.

אם השערה זו נכונה, קבר אליעזר בן הורקנוס נזכר לראשונה ב'קברי אבות' (1236-1244).¹⁰⁹ ב'אלה המסעות' (1270-1291) סופר: 'ושם ר' אלעזר בן ערך ור' אליעזר בן הורקנוס סמוך לו תחת אילן אחד'¹¹⁰ – זוהי ההזכרה היחידה של עץ שעמד ליד הקבר, והוא לא נזכר במקורות המאוחרים. קברו של אליעזר בן הורקנוס שב ונזכר בשורה של מקורות מן המאה החמש-עשרה והשש-עשרה, אבל אף אחד מהם לא ציין מאפיין שייחד אותו.¹¹¹ ב'איגרת מספרת', מן המאה השבע-עשרה, נכתב שנקבר 'בכוח של אבן ובסמוך לו מצבה',¹¹² ואברהם ישמעאל חי סנגויניטי כתב בשנת 1742 שנקבר 'בבנין גבוה עליו'.¹¹³ ריישר, הנוסע האחרון שהזכיר את הקבר, בשנת 1868, כתב שהוא נמצא 'בתוך כרם וציון יפה על קברו'.¹¹⁴ ניתן לקבוע כי במאה השבע-עשרה נבנה ציון בולט על קברו של אליעזר, ושהוא עדיין עמד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.

מאז שלהי המאה התשע-עשרה חדלו נוסעים יהודים לפקוד את המקומות הקדושים בעלמה, ונשתכח מקום קברו של אליעזר בן הורקנוס, אל נכון משום שהציון שהיה מעליו התמוטט ונהרס.

107 שולץ (לעיל, הערה 27), עמ' 12; יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 82. הביטוי 'ודבר גדול ומופלא הוא' מופיע אצלו פעם נוספת, בתיאור המים שעלו בכיורים במירון, ושמקורם לא נודע ('ודבר מופלא הוא מאד'; שולץ ושמ, עמ' 11), ובשני המקרים הביטוי מציין תופעה מופלאה שקשה להסבירה.

108 הלוי-גריןהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 42; אדלר (לעיל, הערה 84), עמ' ל.

109 מרמורשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 38.

110 הלוי-גריןהוט (לעיל, הערה 9), עמ' 155. קוק עמד על כך שעינו של מעתיקי החיבור המכונה 'תוצאות ארץ-ישראל' דילגה מן המילים 'מתחת אילן אחד' אל המילים 'תחת אילן אחד' המופיעות לאחר מכן והוא השמיט את המשפט המצוטט מתוך 'אלה המסעות'. ראו: קוק (לעיל, הערה 9), עמ' 313.

111 האלמוני איש קנדיאה (1473) זיהה את קברו של אליעזר בן הורקנוס בעין זיתון. ראו: לונץ (לעיל, הערה 11), עמ' 88; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 113.

112 בן-צבי (לעיל, הערה 14), עמ' לח; ברוך (לעיל, הערה 22), דף ו ע"א.

113 קלאר (לעיל, הערה 93), עמ' פה.

114 ריישר (לעיל, הערה 14), עמ' 34.

לאחר קום המדינה שוקמו הקברים בעלמה, ומאחר שמן המקורות עולה שבעבר היה לאליעזר בן הורקנוס קבר במקום, הצמידו תחילה את קברו לזה של אלעזר בן ערך, ועל הקיר המערבי של מתחם הקבר נכתבה הכתובת 'קבר רבי אלעזר בן הורקנוס זיע"א [זכותו יגן עלינו אמן]'.¹¹⁵ אך לאחר מכן נמחקה הכתובת, וכיום מיוצג אליעזר רק באמצעות שלט קטן המזכיר את שמו.

היישוב היהודי בעלמה, שהתקיים כנראה ברציפות למן המאה האחת-עשרה ועד המאה השש-עשרה, יצר יציבות וקביעות במקומם של הקברים הקדושים שזוהו בסביבה. רוב הקברים היו מדרום לכפר, לא הרחק מבית הקברות, שהיה ודאי גורם חשוב בזיהוים של הקברים. ואולם ההפסקה שחלה בעלייה לרגל למן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה ועד הקמתה של מדינת ישראל הביאה לכך שהמסורת על מקומם של אחדים מן הקברים נשכחה. משהתחדשה העלייה לרגל למקומות הקדושים בגליל זוהו בעלמה רק אחדים מן הקברים הקדומים, וזאת בהסתמך על תיאור המקום במקורות ולא על מסורת חיה רצופה. מצבת האבן הגדולה והמכסה שעליה אשר הוקמו במאה השש-עשרה (או מעט קודם לכן) על קברו של אלעזר בן ערך, והעץ הענף שמעל קברו של אלעזר בן עזריה, שימשו יסוד לזיהוי קבריהם בשטח כיום. מקום קברו של אלעזר בן הורקנוס נשכח, וגם קברו של יוסי הכהן, שנבנה סמוך לקברו של אלעזר בן ערך, זוהו רק על סמך הכתוב במקורות ואין לזיהוי כל סימוכין בשרידים שנתגלו בשטח.

סיכום

באמצעות שילוב של תיאורי מקומות קדושים בכתבי נוסעים מוקדמים, רובם ככולם יהודים,¹¹⁶ תיאורים של חוקרים שפקדו את המקומות הללו בעת החדשה, תצלומים שצולמו במרוצת השנים והתבוננות מקרוב במקומות כיום, ניתן לערוך מעין חפירה וירטואלית ולנסות לקבוע את שלבי צמיחתם והתגבשותם של המקומות הקדושים. מחקר שנערך בדרך זו אף עשוי לקבוע אם המקום הקדוש שעליו מצביעים המאמינים כיום הוא אכן המקום ההיסטורי שראו הנוסעים בתקופות קדומות. תנאי הכרחי למחקר של מקום קדוש הוא מציאותם של מקורות מתקופות שונות שנמסרו בהם פרטים מוחשיים על האתר וכן אפשרות גישה לאתר כיום. במספר מקומות קדושים (דוגמת קבר חבקוק וקבר יונתן בן עוזיאל) נעשו שיפוצים מרחיקי לכת, שלא הותירו כמעט מאומה מקווי ההיכר של האתר הקדום. במקומות אלה יש לחפש תצלומים או תיאורים של חוקרים שביקרו באתר לפני השיפוץ ובאופן זה להתגבר על המגבלה של היעלמות מאפייני האתר הקדום. ואולם במקומות קדושים אחרים נשמרו רבים מקווי המתאר המקוריים של האתר הקדום, למרות תנופת הפיתוח ששינתה את פני

115 לתצלום של הכתובת ראו: אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 317.

116 חיבורי מסע שנכתבו בערבית, ושלא תורגמו לעברית או לאחת השפות האירופיות, לא נכללו בדיון. יש לקוות שתורמתם של המקורות הערביים לחקר המקומות הקדושים בגליל תיבחן בעתיד, באופן שניתן יהיה להשוות בינם לבין הרשימות וחיבורי המסע בני הזמן שנכתבו עברית. לדיון מקיף בפולחן הקדושים המוסלמי בימי הביניים בסוריה ובארץ-ישראל ראו: J.W. Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*, Oxford & New York 2002.

המקום. הדבר נובע מכך שכרבים מהמקומות הללו היו מערות קבורה חצובות וארונות קבורה מאבן, שהפיתוח המודרני התקשה לשנותם, וכן עצים עתיקים שניתן עדיין לראותם בשטח או שיש עדויות על קיומם עד לפני שנים לא רבות.

מבחינה מקרוב של כתבי הנוסעים מתברר שרק קברים קדושים אחדים וזהו מתחילה באתר שבו הם מזוהים כיום, ואילו רוב הקברים נתקבעו במקומם רק במועד מאוחר. הגורמים לקביעות המקום הקדוש הם תמיד יסודות בולטים ובלתי משתנים הקשורים למקום. יסודות כאלה הם המאוזולאומים המפוארים שבהם נקברו לפי המסורת חנינא בן דוסא ויהושע דסכנין; הסרקופג שזוהה כקברו של יונתן בן עוזיאל, ושמעליו נבנה ציון מפואר, והעץ אדיר הממדים הסוכך עליהם; העץ הענף במישור שלידו זוהה קברו של חלפתא ושני הסרקופגים שבהם נקברו 'בניו'; מערת הקברים החצובה שבה נקבר אליעזר בן יעקב, ושמעליה נבנה מבנה אבן, והעץ הענף שצמח סמוך להם; המערה החצובה ובה עשרים וחמישה קברים שבה נקבר חנניה בן עקשיא; המצבה העשויה גוש אבן גדול ומכסה האבן הסוגר עליה שעל קברו של אלעזר בן ערך; העץ הענף שצמח ליד קברו של אלעזר בן עזריה.

לעתים קרובות חלו תזוזות במקומו של המקום הקדוש, עד שבסופו של דבר נתקבע במקום אחד. כך לדוגמה קברו של חנינא וזהה תחילה במערה סמוכה לכפר עראבה, ובמחצית השנייה של המאה החמש־עשרה נדד למבנה קבורה מפואר; קבר יהודה בן אלעאי בעין זיתון וזהה תחילה במקומות שונים, ורק במאה הארבע־עשרה או אולי במאה החמש־עשרה נקבע במערה חצובה; קבר חלפתא וזהה תחילה ב'מערת עשרים וארבעה התלמידים' הסמוכה לכפר או במישור שמדרום לכפר, ורק במאה השש־עשרה נקבע סופית מתחת לעץ הענף שמדרום לכפר; קברו של יעקב וזהה תחילה במרחק כ־30 מ' מקברו של אליעזר 'בנו', ורק במאה השש־עשרה, בעקבות נפילתו של העץ הענף שסכך על הקבר, נדד לעץ אחר שעמד לא הרחק משם ונצמד לקברו של אליעזר; קברו של חנניה בן עקשיא נקבע רק במאה השש־עשרה ב'מערת עשרים וארבעה התלמידים', ודומה שגם לאחר מכן וזהה לעתים במערות קבורה אחרות.

כל המקומות הקדושים שנדונו במאמר היו סמוכים לכפרים: יאקוק, עראבה, סכנין, כפר חנניה, עין זיתון (שנשענה על הקהילה בצפת), עמוקה, גוש־חלב ועלמה, ובמאמר קודם כבר עמדתי על חשיבותה של הקהילה המקומית בשמירת המסורת של המקום הקדוש. בחלק מהכפרים סבב תחילה הפולחן סביב אישיות מקומית, ומאוחר יותר זוהתה אישיות זו עם דמות ידועה יותר במסורת היהודית, וזו דחקה את הדמות המקומית ותפסה את מקומה בפולחן במקום הקדוש. תופעת הדחיקה של הדמות המקומית קשורה להתפתחות מנהג העלייה לרגל בקרב קהילות ישראל למן המאה השלוש־עשרה ואילך ועריכת טקסים במקומות הקדושים, כך שאת מקום הדמות המקומית, שלא הייתה מוכרת לעולי הרגל, תפסה דמות בעלת מעמד חשוב במסורת היהודית. זהותם של מקצת האישים המקומיים אשר נזכרו במקורות מתקופת המשנה והתלמוד, נשמרה בלא שינוי (חנינא בן דוסא בעראבה, יהושע בסכנין), אבל אישים אחרים הוחלפו בידועים מהם. דמותו של חלפתא איש כפר חנניה נתמזגה בדמותו הידועה הרבה יותר של אבא חלפתא, אביו של התנא המפורסם ר' יוסי מציפורי; יעקב דכפר חנן הפך במסורת המקומות הקדושים לאביו של אליעזר בן יעקב; את מקומו של אלעזר/אליעזר,

דמות עלומה שנקברה בעלמה, תפסו שלושה תנאים שנקראו אלעזר/אליעזר; אף ייתכן שיונתן בן עוזיאל תפס את מקומה של דמות מקומית שנשאה את אותו שם, ושלפי המסורת נקברה בסרקופג ליד הכפר; הרקע לזיהוי קבריהם של שמעיה ואבטליון בגוש-חלב אינו ידוע, אבל אין זה מן הנמנע שדמות מקומית ששמה היה דומה לזה של אחד מהם הביאה לזיהוי קבריהם במקום.

לבד מן הקהילה המקומית שמרו על המקומות הקדושים וטיפחו אותם עולי הרגל שפקדו מקומות אלה כדי להשתתף בטקסים השנתיים שנערכו בהם. אבל במרוצת המאה השש-עשרה התמעטו העליות לרגל ובהדרגה איבדו מחשיבותן כגורם המשמר את זכר המקום הקדוש. במאה השבע-עשרה נעלמו רבות מן הקהילות היהודיות שחיו מאות שנים בכפרים ברחבי הגליל, ובעקבות זאת נעלם הגורם העיקרי ששמר את המקומות הקדושים, ושקיים את הפולחן בהם.

ברבים מן האתרים הקדושים בגליל הצטמצם מאוד היקף העלייה לרגל בשלהי המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים.¹¹⁷ חורג מכלל זה אזור צפת, שישבה בה קהילה יהודית גדולה, כך שמנהג העלייה השנתית לרגל למירון ולמקומות הקדושים הסמוכים לעיר – ובכלל זה עין זיתון ועמוקה – לא פסק. ביישובים המרוחקים בגליל העליון ובגליל התחתון ביקרו בתקופה זו עולי רגל מעטים, והתמעטו מאוד העדויות על המקומות הקדושים שהיו בהם. הרבר נבע מערעור הביטחון בדרכים, אשר חייב סידורי אבטחה מיוחדים על מנת להגיע למקומות המרוחקים. יש בנסיבות אלה כדי להסביר את השתכחות המסורת על מקומם של הקברים בגוש-חלב ובעלמה ואת התוזה שחלה במקומו של קבר חבקוק. מרבית המקומות הקדושים בגליל היו נתונים בתקופה זו בידי מוסלמים, וכתוצאה מכך הוחלפו שמות יהודיים רבים בשמות ערביים.¹¹⁸ בכפרים רבים נפסקה הרציפות במסורת המקומות הקדושים, והזיהויים המחדשים שנעשו לאחר קום המדינה נשענו על הזיכרון החי של התושבים המוסלמים שישבו בכפרים ועל הדמיון בין תיאורי הנוסעים שביקרו בעבר במקום לבין המציאות בשטח.

המקורות העומדים לרשותנו מאירים צד אחד בלבד של התמונה, שהרי על מקומה של הקהילה המקומית המוסלמית בפולחן הקברים הקדושים שרדו רק ידיעות בודדות ומקוטעות.¹¹⁹ יש לשער כי במרבית הכפרים שהיו בהם קברי קדושים יהודים ואולי בכל הכפרים הללו השתתפו בפולחן גם תושבים מקומיים. פעמים נערך הפולחן של שתי הקהילות לכבוד אותה דמות מקראית, שבני שתי הדתות הוקירו אותה, ופעמים נערך הפולחן לאישים שונים שנקשרו לקבר. דומה כי לקהילה המקומית המוסלמית היה חלק חשוב בשימור המקומות הקדושים ובטיפוחם, בייחוד בתקופה שלאחר היעלמות הקהילה היהודית מן המקום, ושהודות לה שרד זכרם של רבים מן המקומות הקדושים עד לימינו אלה.

117 ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל: 1948-1968, ירושלים תשס"ז, עמ' 30-32, ושם ספרות נוספת.

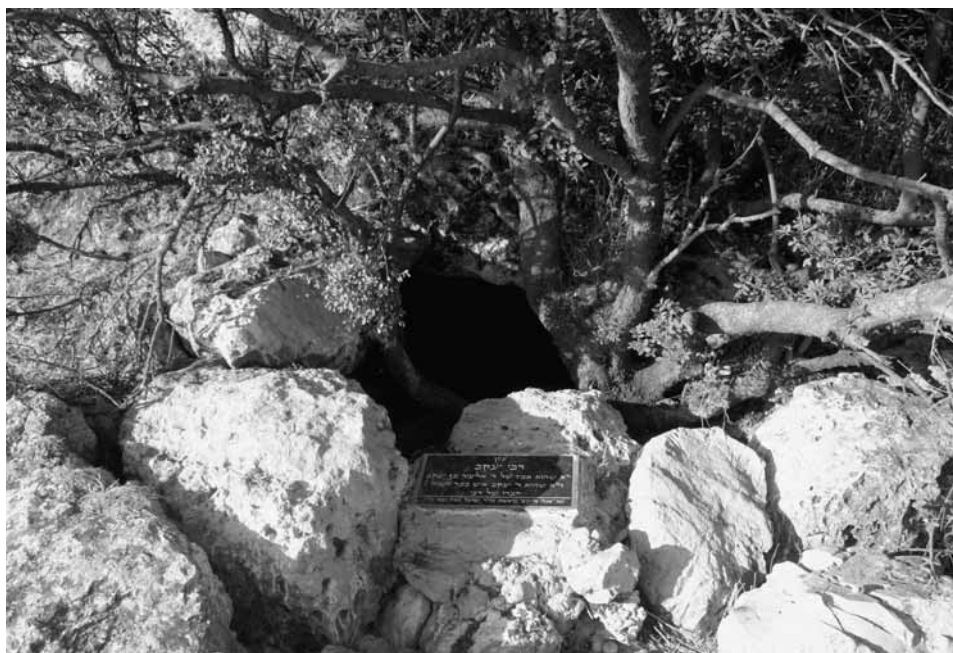
118 שם, עמ' 31, 32 הערה 102.

119 על הפולחן המשותף ליהודים ולמוסלמים בימי הביניים ראו: ריינר (לעיל, הערה 31), עמ' 227, 252-255; מרי (לעיל, הערה 116), עמ' 214-250, 275-287.

נספח

חידוש קברו של יעקב מכפר חנן

במאמר שפורסם לפני כשלוש שנים ב'קתדרה' עמדתי על כך שקברו של יעקב מכפר חנן זוהה תחילה במערה שעל מדרגת סלע, 30 מ' ממערב לקברו של 'בנו' אליעזר בן יעקב. בעקבות נפילת העץ הענף שצמח סמוך לו נדר הקבר אל עץ גדול אחר, שעמד סמוך לקבר של אליעזר, כך שקברי ה'אב' וה'בן' זוהו זה לצד זה. בשנות השלושים של המאה העשרים פוזר ציון גל האבנים שהוקם על קברו של יעקב, ובעקבות השיפוץ שנעשה באתר באמצע שנות השמונים נמחק הקבר ונעלם.¹²⁰ על מבנה הקבר המשוּפָּץ נכתב 'אליעזר בן יעקב קב ונקי ועוד דיקים', ואילו לקבר יעקב לא נותר במקום כל זכר.

איור 15: כפר חנניה, הציון החדש לר' יעקב

והנה בביקורי האחרון בכפר חנניה נתקלתי בציון חדש, שהוקם במרחק 30 מ' מקברו של אליעזר בן יעקב, ואשר ציין שזהו מקום קבורתו של יעקב מכפר חנן (איור 15, ראו לעיל, עמ' 72). מסתבר שבמקום שלפי ההשערה שהעליתי היה בו הקבר הקדום, אכן הייתה מערת קבורה, ופלוני שככל הנראה קרא את המאמר, ושחש בחסרונו של הקבר ה'היסטורי', חפר אותה, סתם את פיה והציב מעליה ציון המנציח את מקום קבורתו הקדום של יעקב. הנה כי כן בתוך עמה יושבת 'קתדרה' ומשמשת מנוף להפצת פולחן קברי הקדושים בישראל.

120 ליסובסקי, כתוב בנוף (לעיל, הערה 5), עמ' 68-72.